

ગુતિ પ્રકાશન તરફથી અનુવાદમાળાના પ્રથમ મળકા તરીકે
 ન હસીની વિખ્યાન પુસ્તિકા 'હિરોશિમા' પ્રગટ કરતા આનંદ માય
 . પુસ્તિકાનું સાચું શ્રેય તો એમાં શબ્દે શબ્દે ધન્યકતો માનવતાનો
 ર-ધનકાર છે. અણુ-બોમ્બની નૈતિકતા કે અનૈતિકતાનાં ટૂંકાં
 પત્રા કરતા હમોએ તો માનવમનને એના લાંબા પ્રતિદાસમાં
 પંપડેલા સહુથી વધુ મજબૂતાક અનુભવને જ માત્ર શબ્દદ્વારા સાક્ષાત્
 રી બતાવ્યો છે. આ લાંબા બાદ સાધારણ રીતે જ હરેક વાચકના
 નોદ્યાર વૈજ્ઞાનિક આઈન્સ્ટાઇને પ્રગટ કરેલા વિચારોનો પડધો
 ઠાકતા થશે. એ પડધો વિરાટ સ્વરૂપને જોતાં અર્જુનને બ્યાપેલા ભય
 જેવો કે માનવીના જીવનમાં આવી જતા કમલાનવૈરાગ્ય જેવો જ
 મનશે કે એથી કાંક વધુ થશે એ તો હજુ બાવિના મર્જમાં છે.

ગતિ પ્રકાશને શરૂ કરેલી અનુવાદમાળાના બીજા મળકા તરીકે
 જ્યોર્જ ઓરવેલનું 'એનિમલ ફાર્મ' આપવામાં આવશે.

હિરોશિમા

- પા. ૧ શૂળ પ્રકાશકની પ્રસ્તાવના
 પા. ૬ પ્રકરણ ૧૬: અવાજહીન અવકાશ
 પા. ૨૬ પ્રકરણ ૨૪: આત્મ
 પા. ૬૬ પ્રકરણ ૩૪: જ્યારે વીંમલો શોધાય છે
 પા. ૯૯ પ્રકરણ ૪૪: સવનાશ
 પા. ૧૩૨ નોંધ

મૂળ પ્રકાશકની નોંધ

૧૯૪૫ ના ઓગસ્ટની ૬ થી તારીખે સોમવારે માનવ-
ઇતિહાસમાં નવો યુગ બેઠો. અનેક રાષ્ટ્રોના વૈજ્ઞાનિકો—
તેમાં જપાનીઓ પણ હતા—નાં વર્ચોના ઊંડાં સંશોધન અને
પ્રયોગના કારણે અણુનાં આંતર-તત્ત્વોને સાંકળતાં બળો
માનવઉપયોગ માટે હાથ કરી શકાયાં હતાં અને આ દિવસે
તેનો ઉપયોગ પણ માનવીએ કર્યો. અમેરિકન લશ્કરી સત્તા-
વાળાઓના નિર્ણય પછી—એમ કહેવાય છે કે આની
યોજના તૈયાર કરનાર ઘણા વૈજ્ઞાનિકોના વિરોધ છતાં—એક
અણુબોમ્બ હિરોશિમા પર ફેંકવામાં આવ્યો. સીધા જ
પરિણામરૂપે ૬૦,૦૦૦ જેટલાં જપાની સૌ, પુરુષો અને
બાળકો મરી ગયાં; ૧,૦૦,૦૦૦ ઘવાયાં; લગભગ એક આખા
બંદરનો, ૨,૫૦,૦૦૦ ની વસતીવાળા શહેરનો વાવાઝોડા કે
આગના કારણે નાશ થઈ ગયો. પરોક્ષ પરિણામરૂપે ચોક્કસ
દિવસ પછી જપાને પરાજય કબ્જૂથ્યો અને બીજા વિશ્વયુદ્ધનો
અંત આવ્યો.

કેટલાયે મહિનાઓ સુધી વાચકોને પ્રથમ અણુબોમ્બે
આણેલા વિનાશની વિગતો વિશે સાચા અને વિશ્વાસપાત્ર
ખબરો ન મળ્યા. વિજ્ઞાને માનવીના હાથમાં મૂકેલ અફસુત
નવી શક્તિની સમજણ આપતા લાખો શબ્દો યુરોપ-
અને અમેરિકામાં લખાતા હતાં નિર્સર્ગના રહસ્યની સૌથી

મહાન પ્રાપ્તિના પ્રયોગો અને સંશોધનોનાં વર્ણનો થતાં, અને નવા શસ્ત્રો પેદા કરેલ માનવીના ભાવિના પ્રશ્નો ઊઠતા. અણુ-બોમ્બના નીતિશાસ્ત્ર વિશે દલીલોની ઝડી ચાલી: અમેરિકાના આના પ્રયોગના ધરાદાની અગાઉથી જપાનીઓને ખબર આપવી જોઈતી નહોતી? આવા ગંભીર પ્રયોગ અગાઉ જપાની પ્રત્નને ચેતવણી આપવા અર્થે ઓછામાં ઓછું નુકસાન થાય તે રીતે કાંઈ ફરતા રૂબરૂ દુરમન નિરીક્ષકોની હાજરીમાં પ્રથમ બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો હોત તો? પરંતુ હિરોશિમાના લોકોના આ બોમ્બ તરફના પ્રત્યાઘાતો વિશે અને તેમની લાગણી વિશે કશું જ લખાતું નહોતું, કારણકે તે વિશે કાંઈ કશું જાણતું પણ નહોતું. જે જરાક લખાયું હતું તે નરી કલ્પના જ હતી.

૧૯૪૬ ના મેમાં 'ન્યુયોર્કર' હિરોશિમામાં સાચેસાચ શું બન્યું તે જોવા, આ વિનાશમાંથી ઊગરેલા માનવીઓની મુલાકાત લેવા, તેમણે શું જોયું, તેમને શું લાગ્યું, અને તેમણે શું વિચાર્યું તેના વર્ણનનો પ્રયાસ કરવા, તેમના શહેરના, ઘરના, જીવનના, મિત્રોના અને આશાઓના વિનાશો તેમને માટે શો અર્થ તારવ્યો હતો—દૂકમાં માનવીની યાતના અને આ યાતનાઓના પ્રત્યાઘાતના અર્થમાં બોમ્બનું ખર્ચ કેટલું થયું તે તપાસવા 'એ બેલ ફોર એકનો'ના લેખક અને અખબારનવેશ જોન હર્સીને ફર પૂર્વની મુલાકાતે મોકલ્યો. જાપાનમાં તે એક માસ રહ્યો અને તેણે માહિતી એકઠી કરી. કબજેદાર સત્તાવાળાઓ પાસેથી અલ્પ સહાય તેને મળી. જનાવના સાચા સાક્ષીઓ પાસેથી તેણે વાતો એકઠી કરી. તેના હેવાલનાં પાત્રો જીવંત

માનવીઓ છે—સમગ્રના પ્રતિરૂપો નથી. વાર્તા તેમની અદની વાર્તા છે: બની શકે ત્યાં સુધી તેમના જ શબ્દોમાં કહેવાઈ છે. ૧૯૪૬ના ઓગસ્ટની ૩૧મીએ હુસીની વાર્તા પ્રગટ થઈ: પ્રથમ વાર જ 'ન્યુયોર્કર'ની કારકિર્દીમાં એક ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રવાળા પરિચિત પૂંઠામાં—કારણકે આવાં પૂંઠાં અગાઉથી તૈયાર થઈ ન્તય છે—તેમાં ઠટાક્ષત્રિત્રો નહોતાં; કાર્ટૂનો, કલ્પનાકથાઓ કે કાવ્યો, દુચ્છાઓ કે બળરનોંધો નહોતાં: હતી માત્ર જાહેરાતો અને હુસીની ૩૦,૦૦૦ શબ્દોની વાર્તા.

વાર્તા હિરોશિમામાં જ્યારે જોમ્બ પડ્યો ત્યારે હાજર એવા માનવીમાંનાં છ જણાંના અનુભવોની આસપાસ ગૂંથાઈ છે. તેમાંનું પ્રત્યેક જણ કોઈ ગેળી કારણસર આમાંથી સહેજસાજ ઇજા સાથે બચી શક્યું હતું. તેમાંનો એક રોમન કેથોલિક પાદરી જર્મન હતો: બીજા પાંચ જપાનીઓ હતા: રેડક્રોસ ઇન્સિત્રતાલનો એક દાક્તર, બીજો ખાનગી પ્રેક્ટીસ કરતો દાક્તર, ત્રીજા કાર્યાલયમાં કામ કરતી છોકરી, ચોથો પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરી, અને પાંચમી દરજ્જાની પત્ની. જોમ્બ પડ્યા પછી થોડા સમય સુધી શું થયું તેની કશી ખબર જ તેમાંથી કોઈને ન પડી. જૂના સુપરિચિત જીવનનો અંત આવ્યો છે, અને અપૂર્વ એવા કરુણાંત નાટકનાં નિઃસહાય નાનાં પાત્રો થવાનું ભગવાને યા વિધાતાએ યા અકસ્માતે અમારે માટે નિર્મ્યું છે તેવો ખ્યાલ પણ તેમને લાગ્યો આવ્યો. લગભગ તમામ પરિચિત જગતનો વિધાસ કરનાર આપત્તિની વિશાળતાનો ખ્યાલ તેમને ધીરેધીરે આવ્યો.

જીવન પર અસર પાડનાર આ ઠડાકો અને દિવસો

દરમ્યાન આ છ જણાને બોમ્બે થું કર્યું તે વિશે હર્સીની વાર્તા આપણને કહે છે. અને છતાંય તેનું વર્ણન વાસ્તવશી છે. વાર્તા લખાઈ છે, તેમાં ધીરગંભીરતા છે. તેમાં ‘હુઓનો હગલો’ કરવાનો જરાય પ્રયાસ નથી—કેટલીકવાર તે શબ્દોની કરકસરમાં રજૂઆત ઉપમાવિહીન લાગે છે. છ સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષોને આ સમયે અને પાછળથી ‘આલું આલું’ લાગ્યું હતું—એટલું જ.

‘ન્યુયોર્કર’ના મૂળ આશય વાર્તાને હપ્તે હપ્તે પ્રગટ કરવાનો હતો. પરંતુ એક પ્રેરણાત્મક પળે છાપાના તંત્રીઓને લાગ્યું કે વાર્તા સળંગ સ્વરૂપમાં જ પ્રસિદ્ધ થવી જોઈએ અને તેથી હર્સીના અદ્ભુત આલેખનને એક આખો અંક મળ્યો પૂરા. દશ દિવસ સુધી હર્સીએ ઊંધું ઘાલીને લખ્યે રાખ્યું; વાર્તા સમારી અને કટકે કટકે છાપખાતાને સુપ્રત કરી. ‘ન્યુયોર્કર’ના કાર્યાલયમાંથી જરા જેટલી ગંધ પણ બહારની દુનિયાને આવવા ન પાગી. ઓગસ્ટની ૩૧મીએ હરહંમેશના દેખાવમાં આ ઐતિહાસિક અંક પ્રગટ થયો. અમેરિકાના અખબારપત્રિકાસમાં પ્રથમ પંક્તિની સનસનાટી બ્યાપી મઈ. પ્રકાશનના થોડાક જ કલાકમાં આખો અંક વેચાઈ ગયો. અન્ય ન્યુયોર્ક ‘હિરલ્ડ’, ‘ટ્રીબ્યુન’, ‘વોશિંગ્ટન પોસ્ટ’, શિકાગો ‘સન’, બોસ્ટન ‘ગ્લોબ’ જેવા અમેરિકી અખબારોએ તેને હતામાં પ્રગટ કરવાની માંગણી કરી, તેને ‘સક્લિસ સાર—હર્સીએ મંજૂર રાખ્યા પછી—અમેરિકન બ્રોકહાસ્ટીંગ કંપનીએ ચાર હતામાં બ્રોકહાસ્ટ કર્યો. અમેરિકાના પ્રયાસ પછી જેટલાં છાપાંએ વાર્તાને હતામાં પ્રગટ

કરવાના અધિકાર મેળવ્યા. તેની રકમ હસીએ અમેરિકન રેરકોસમાં આપી હીધી. આદગર્ટ આઈન્સ્ટાઈને ‘ન્યુયોર્કર’ની હસ્તર નકલો લીધી. લેખક પાસેથી નાટકમાં રૂપાંતર કરવાની મંજૂરી મંગાઈ—જે કે લેખકે તેના ઇન્કાર કર્યો. બ્રિટિશ અખબારો અને પ્રેસ સિંડીકેટોએ તેના પુનઃમુદ્રણ માટે તારો કર્યો. પરંતુ ‘ન્યુયોર્કર’ની કારણવારીએ તેને સંક્ષિપ્ત કરવા દેવાની ના પાડી. બ્રિટનમાં કાગળની માપણંધીના કારણે સંપૂર્ણ અખબારો પ્રકાશન તો અવ્યવહારુ હતું. અમેરિકામાં પુસ્તકપ્રકાશનના અધિકારો આલફ્રેડ નોક્સે મળ્યા; અમેરિકન બુક ઓફ ધી મન્ય કલેએ તેને ‘વધારા’ના પ્રકાશન તરીકે પસંદ કરી. બી. બી. સી.એ પોતાના ત્રીજા કાર્યક્રમ તરીકે તેને ચાર સંપૂર્ણ લાગમાં પ્રોડક્ટ કરવાની પરવાનગી મેળવી. હસીની વાર્તાએ ગ્રેટબ્રિટનમાં સંપૂર્ણ પ્રસિદ્ધિ મેળવવી જોઈએ તેવી માન્યતાથી પ્રેસેઈ જેન્વીને તેને પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવાની પરવાનગી આલફ્રેડ નોક્સ પાસેથી મેળવી. તેની ૨,૫૦,૦૦૦ નકલો સાથેની અંગ્રેજી પ્રત—અંગ્રેજી જોડણીની પરંપરા જાળવીને—પ્રગટ કરવામાં આવી.

અણુબોમ્બ કેવીરીતે કાર્ય કરે છે તેના ઘણા અહેવાલો પ્રગટ થયા છે. પરંતુ અહીંયાં પ્રથમવાર જ વિજ્ઞાનના વિજયોનું, આંટીઘૂંટીવાળા ચત્રોનું, નવાં તરવો અને ગાણિતિક નિયમોનું વર્ણન નહિ, પરંતુ જગતના સૌથી ગજબનાક અનુભવો વેઠેલા અને તેમાંથી ઊગરેલા માનવીઓની નજરે આ બોમ્બ શું કરે છે તેનું વર્ણન રજૂ થાય છે.

૧૯૪૫ ની ૬૪ી ઓગસ્ટે જપાની સમયના સુવારે બરોબર સવાઆઠ વાગે જ્યારે હિરોશિમા પર અણુબૉમ્બ ચમક્યો ત્યારે ઇસ્ટ એશિયા ટીન વર્ષસના અંગત ખાતાની કારકુન મિસ ટોશિકો સસાકી કાર્યાલયમાં પોતાની ખુરશીએ હમણાં જ બેઠી હતી અને સમીપની છોકરી સાથે વાત કરવા માથું ફેરવતી હતી. એ જ ક્ષણે હિરોશિમાને વહેંચતી સાત સરિતાઓમાંની એકને કિનારે આવેલા ખાનગી દવાખાનાના રવેશમાં ડૉ. મસાકાજી કુછ ‘એસાકા અસાહી’ વાંચવાની તૈયારી કરતા હતા. ફરજની વહુ મિસિસ હાત્સુયો નાકામુરા વિમાની બૉમ્બમારામાંથી ઊગરવા માટે યોગ્યત્વે આગ-રક્ષણ ગત્રીના રસ્તા આડે આવેલ મકાનને તોડતા પડારીને ભેતી રસોડાની બારીએ ઊભી હતી. સોસાયટી ઓફ છસસના પાદરી ક્ષાધર વિલ્ડેમ કલીનસોર્જ ત્રણ માળવાળા મકાનતા છેલ્લે મજલે ‘સ્ટીમન દર ઝીટ’ નામનું ધાર્મિક ચોખાનિયું વાંચતા, અંગરથું પહેરી ખાટલા પર આડા પડ્યા હતા. શહેરના આધુનિક હળના વિશાળ રેડકોસ દવાખાનાના સર્જિકલ સ્ટ્રાફના બુવાન સભ્ય ડૉ. ટેડુકુમી સસાકી ઇસિપ-તાલના એક ઝરુખે વાસરગેન પરીક્ષા માટે હાથમાં લોહીનો નમૂનો લઈ ધૂસતા હતા. અને હિરોશિમા મેથો-ડીસ્ટ ચર્ચના પાદરી રેવ મિ કિયોશી ટેનીગોટો શહેરના

પશ્ચિમ પરા ડૅઈમાં આવેલા એક પૈસાદારના ઘરના દરવાજે ઊભા હતા અને હિરોશિમા પર બી રહના વિશાળ હુમલાનો જે ભય હતો તેમાંથી બચાવી લેવા ધારેલી વસ્તુઓની ગાડી ખાલી દરવાજી તજવીજમાં હતા. લાખ માણસો અણ-બોમ્બનો ભોગ બન્યા અને આ છ તેમાંથી બચ્યાં ! બીજા મૂઆ ત્યારે અમે પોતે શી રીતે જીવ્યાં તેની નવાઈ તેમને આજે પણ લાગે છે. પ્રત્યેક જણ ઉગારનાર અકસ્માતની વિગતો યા ઇન્છાનિર્ણયો તરીકે, સમયસૂચક એકાદું પગડું, અંદર આદ્યા જવાનો નિર્ણય, એકને બહારે હાથમા આવેલી બીજી ગાડી વગેરેને કુડીબધ ગણે છે. અને આજે પ્રત્યેક જણ જાણે છે કે સજીવનના કાળમા ડઝન જેટલા જીવન જિવાયાં હતાં અને વિચારમાં પણ ન આવે તેટલી વાર મૃત્યુનાં દર્શન થયાં હતાં. તે સમયે તો ડૅઈ જ કશું બાણતું નહોતું.

રેવ. મિ ટેનીમોટો તે દિવસે મવારે પાચ વાગે ઊઠ્યા હતા પાદરીઘરમા તે એકલા જ હતા કારણકે તેમના પત્ની એક વર્ષના બાળક માથે ઉત્તરમા આવેલા યુશિડા પરામાં એક મિત્રને ત્યાં થોડાક દિવસથી ગયા હતા જાપાનના મહત્વના શહેરોમા ક્રિયોટો અને હિરોશિમાની બી-માને^૩ યા તો જપાનીઓ અદળ અને અગ્રિય પરિચયના મેળ રૂપે મિ બી કહેતા તે બી રહ્યો સંપૂર્ણ તાકાત સાથે સુલાકાત લીધી નહોતી, અને બધા પડોશીઓ અને મિત્રોની માફક મિ ટેનીમોટો ચિતાતુર હતા તેમણે કુરે, ઈવાકુની, ટોકુયામા વગેરે નજીકના શહેરો પર થયેલા હુમલાઓના વિગતવાર અહેવાલ ચિતામન અર્થ સાજાયા હતા હિરો-

શિમાનો વારો આવશે તે વિશે તેમને ખાતરી હતી. અઠવાડિયાં થયાં લગભગ રોજ રાત્રે હિરોશિમાને ચેતવણી મળતી. કારણકે તે વેળાએ હિરોશિમાના ઇશાન ખૂલે આવેલ લેક ધીવાનો, બી-૨૬ વિમાનો પ્રણય-સ્થળ તરીકે ઉપયોગ કરતાં હતાં અને ગમે તે શહેર પર અમેરિકનો હુમલો કરવાનું થોજતા. આ હવાઈ-કિલ્લાઓ હિરોશિમાના કિનારાને અડીને જ જતા. ચેતવણીના પુનરુચ્ચારણ તથા હિરોશિમા અંગેના મિ. બી-ના ચાલુ સંયમે નાઝરિકોને અકળાવ્યા હતા. એવી અફવા પણ ચાલુ ચર્ચ-હતી કે અમેરિકનોએ શહેર માટે ખાસ કોર્ટકે અનામત રાખ્યું છે.

મિ. ટેનીમોટો ઠીંગણા માણસ છે—બોલવામાં, હસવામાં, રડવામાં ઝડપી છે. તે લાંબા કાળા વાળ વચમાંથી ઓળે છે; બ્રમર ઉપરના હાડકાનું લિપસણ અને મૂછ, મોં તથા હડપથીની લઘુતા તેમને વિચિત્ર વૃદ્ધ-ગુવાન, બાલિશ છતાં સુઝ, નિર્જળ છતાં તેજીવી નજર અર્પતાં હતાં. તે ક્ષેત્રે છે ઝડપથી અને અકળાયેલા-મૂંઝાયેલા છતાં પોતે સાવધાન અને વિચારશીલ વ્યક્તિ છે તેવો જ્યાં આપતો સંયમ જાળવે છે. બોમ્બ પડ્યો તે અગાઉના અસ્વસ્થ દિવસોમાં આ ગુણોનું દર્શન તેમણે કરાવ્યું હતું. પત્ની યુચિડામાં દિવસો ગુજારતાં હતાં, તે ઉપરાંત મિ. ટેનીમોટો નગરાવાવાની ધીચ વચતીમાં આવેલા દેવળ-માંથી લઈ બઈ શકાય તેટલી વસ્તુઓ શહેરની મધ્યથી એ માર્ફલ દૂર આવેલા કોયમાં જનાવટી રેશમના એક કારખાનેદારના ઘરમાં ખસેડતા હતા. આ કારખાનેદાર ઠાક

મિ. મત્સુઝીએ સંભવિત હુમલાસ્થળથી સલામત અંતરે આવી શકે તેવા હેતુથી આજ સુધી નહિ વસાવાયેલી ખેતાની જાગીર, મિત્રો તથા પરિચિતો માટે ખુદલી મૂકી હતી. મિ. ટેનીમોટોને ખુરશીઓ, પ્રાર્થનાપેઢીઓ, બાઈબલો, પ્રાર્થનામેજ, દેવળના ચોપડા વગેરે હાથગાડી દ્વારા લાવતાં જરાયે મુશ્કેલી નહોતી. પરંતુ મોટો પિમાનો તથા વિશાળ મેજ (organ console) માટે મદદની આવશ્યકતા હતી આગલા દિવસે મત્સુઝી નામના મિત્રે પિયાનો કાઢવામાં મદદ કરી હતી; બદલામાં આજે મત્સુઝીને તેની છોકરીનો સામાન ખસેડવામાં મદદ કરવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું. માટે આટલા વહેલા તે ઊઠ્યા હતા.

મિ. ટેનીમોટોએ નાસ્તો હાથે જ રાંધી લીધો હતો. તેમને ભારે થાક લાગ્યો હતો. આગલા દિવસે પિયાનો ખસેડવાનો પરિશ્રમ, ઊંઘ વગરની રાત, ચિંતાનાં અકાગડિયાં, અસમતોલ આહાર, અને દેવળની સારસંભાળ—આ સર્વેએ નવા દિવસના કાર્ય માટે તેમને લાગ્યે જ લાયક રાખ્યા હતા. એક બીજી વાત પણ હતી. મિ. ટેનીમોટો ધર્મશાસ્ત્ર ન્યોર્નિયામાં આટલાન્ટાની એમરી કોલેજમાં શીખ્યા હતા; ૧૯૪૦ માં તે સ્નાતક થયા હતા. તે સગ્ગ અંગ્રેજી બોલી શકતા; તે અમેરિકન વસ્ત્રો પરિધાન કરતા; લડાઈ શરૂ થઈ ત્યાં સુધી ઘણા અમેરિકન મિત્રો સાથે તેમણે યત્નવ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો હતો; અને છૂપી પોલીસની નજરથી પીડાતા લોકોમાં—એ તો ખૂબ જ પીડાતા—ના એક હોવાથી તે વધારે ને વધારે અસ્વસ્થ થયા હતા. પોલીસે કેટલીય વાર તેમની

ઊલટતપાસ કરી હતી. અને થોડાક દિવસ પૂર્વે જ તેમ સાંભળ્યું હતું કે ટોચો કિસેન કેશા આગબોટ કંપનીના એ નિયુક્ત અમલદાર. હિરોશિમામાં દેખાવ પૂરતા દાન તા અંગત આપણુદી માટે નામચીન, ખ્રિસ્તીવિરોધી અને વગર પરિચિત મિ. ટનાકા લોકોને કહેતા ફરતા હતા કે ટો મોટોનો વિશ્વાસ કરવો નહિ જોઇએ. બદલારૂપે જાહેર સારા જપાની છે તે બતાવવાના હેતુથી મિ. ટેનીમોટો ટોનારીગુમી અર્થાત્ પડોશીમંડળનું અધ્યક્ષપદ સ્વીકાર હતું અને અન્ય ફરજો તથા સંભાળ ઉપરાંત આ વીસેક કુટુંબો માટે હવાઈ હુમલાથી રક્ષણ યોજવાનું કા ઉમેર્યું હતું.

સવારના છ વાગ્યા પહેલાં મિ. ટેનીમોટો મિ. મત્સુઓને ઘર જવા નીકળી ગયા હતા. ત્યાં તેમને યાબર પ કે જે ભાર જીંચકવાનો હતો તેમાં કપડાં અને ઘરાણું ચિત્રોથ ભરેલી એક જપાની આદ્યમારી તાન્સુ હતી. બન્ને જણ ગહાર નીકળ્યા. સવાર સંપૂર્ણ સ્વચ્છ હતી અને એવું કૂંદાળી હતી કે દિવસ દરમિયાન કશુંક અણગમતું બનશે તે લાગ્યા વગર રહે જ નહિ. ગહાર નીકળ્યા પછી થોડી મિનિટે હવાઈ હુમલાની ચેતવણી આપતી સાયરન^૩ વાગી— આવતા વિમાનોની ચેતવણી આપતો એક મિનિટનો ધૂધ વાટ. પરંતુ જ્યારે જ્યારે અમેરિકન વિમાન સમીપે આવતું ત્યારે લગભગ રોજ સવારે આવી ચેતવણી અપાતી હોવાથી હિરોશિમાની પ્રજાને તેમાં જરાક જેટલો જ ભય જણાતો બન્ને જણા શહેરના રસ્તાઓમાં થઈને હાથગાડી જેંચત

હતા. જોટા નદીથી નીકળતી સાત નદીઓથી રચાતા છ
 ટાપુઓ પર વસેલું હિરોશિમા પંખાકારનું શહેર છે;
 શહેરની મધ્યમાં ચાર ચોરસ માઈલ જેટલો વિસ્તાર રોકતાં
 તેના મુખ્ય વ્યાપારી તથા વસવાટી રહેઠાણોમાં શહેરની
 ૩/૪ જેટલી વસતી રહેતી હતી. ખાલી ઠરાવવાના કાર્ય-
 ક્રમના કારણે યુદ્ધસમયની ૩,૮૦,૦૦૦ વસતી ઘટીને
 ૨,૪૫,૦૦૦ પર આવી હતી. કારખાનાં અને અન્ય વસ-
 વાટી વિસ્તારો અથવા પરાં શહેરની સરહદે અડોઅડ
 ઊભા હતાં. દક્ષિણે ગાડુ, વિમાની મથક અને ટાપુઓથી
 મઠાયેલો દરિયો હતો. મુખ્યપ્રદેશની ત્રણ ગાંજીઓ
 હુંગરાઓની હારમાળા હતી. મિ. ટેનીમેટો તથા મિ.
 મત્સુઓ માણસોથી ઊભરાતા બજારમાં થઈને નીકળ્યા અને
 ત્યાંથી બે નદીઓ ઝાળંગી કાચના ટોળાવવાળા રસ્તે થઈ,
 પરામાં થઈને ટેકરીઓ સુધી ગયા. ચુસ્ત રીતે ગોઠવાયેલાં
 ઘરો આગળથી પસાર થઈ તેઓ ખીણ તરફ જતા હતા, ત્યાં
 ‘સળ સલામત’નો અવાજ સંભળાયો. (જપાની રાહરૂ
 નિયામકોને ત્રણ જ વિમાનો દેખાયાં હોવાથી તેમણે એમ
 માન્યું કે આ શોધનજૂથ જ છે) બનાવટી રેશમના
 કારખાનેદારના મકાનમાં હાથગાદી જેવી જવાનું કામ ખરેખર
 થકવે તેવું હતું. ગાંજીમાંથી અંદરનાં પગધિયા સુધી
 પહોંચીને, બન્ને જણા આરામ લેવા બેઠા. શહેર અને તેમની
 વચ્ચે ઘરની એક દીવાલ હતી જાપાનના આ ભાગનાં ઘણાં
 ઘરો હોય છે તેમ આ ઘર લાકડાનું હતું તેની લાકડાની
 દીવાલો પર પથ્થરની લાદીનું છાપરું હતું. કપડાંલતાં
 અને ગાદલાંગોદડાંથી ભરેલો તેનો આગલો કમરો બાડા

તાકયાથી ભરેલી ઠંડી શુદ્ધ સમાન હતો. ઘરની સામે, આગલા ખાસાની જમણી બાજુએ મોટો સુયોજિત ટેકરાળ બગીચો હતો. વિમાનોનો અવાજ નહોતો; અવાર શાંત હતી; સ્થળ સુંદર હતું.

ત્યાં આકાશને વીંધતો એક પ્રચંડ જ્યોતિષ્ઠકારો હોડી ગયો. મિ. ટેનીમોટોને તેનું જરોબર સ્મરણ છે કે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ, શહેરથી ડુંગરા તરફ, તેની સફર હતી. સૂર્યનો જ અંશ હોય તેવું લાગ્યું. તે અને મિ. મત્સુઓ ભયભીત થઈ ગયા. અને બન્નેને બચાવ શોધવા જેટલો સમય પણ રહ્યો (કારણકે જે જગ્યાએ જોમ્બ પડ્યો ત્યાંથી તે લગભગ બે માઈલ દૂર હતા). મી. મત્સુઓ ઘરમાં હોડ્યા અને ગાદલાં નીચે છુપાઈ ગયા. મિ. ટેનીમોટોએ ચારપાંચ ડગ ભરી બગીચાના બે મોટા ટેકરા વચ્ચે અંપલાબ્ધુઃ તેમાંના એકને તે વળગી રહ્યા. તેમનું મુખ પશ્ચિમ તરફ હોવાથી શું થયું તે એ ન જોઈ શક્યા. તેમને એકાએક દાબ લાગવા માંડ્યો. નળિયાંના ટુકડાઓ, મેજના ટુકડાઓ અને કચરો તેમના પર પડવા લાગ્યા. તેમણે ધસો અવાજ પણ ન સાંભળ્યો. (હિરેશિમામાં કોઈને પણ આ જોમ્બનો અવાજ સાંભળ્યાનું સ્મરણ નથી. પરંતુ દરિયામાં ત્સુજુમાં હોડીમાં ટેનીમોટોના સાસુ અને સાગી જેની સાથે રહેતા હતા તે માછીમારે આ ઝબકારો જોયો હતો અને જળરદસ્ત ધડાકો પણ સાંભળ્યો હતો. હિરેશિમાથી તે વીસ માઈલ દૂર હતો. પરંતુ બી-૨૬ જમારે પાંચ માઈલ દૂરના ઈવાકુની પર ત્રાટક્યા ત્યારે ગર્જના ઘણી મોટી હતી.)

જરા હિંમત આવતાં મિ. ટેનીમોટોએ માથું ઊંચું કર્યું અને જોયું તો પેલા કારખાનેદારનું આખું ઘર પડી ગયું હતું. તેમને લાગ્યું કે ઘર પર જ ગોમ્બની થોટ વાગેલી હોવી જોઈએ. ધૂળનાં એવાં વાહનાં ચક્કાં હતાં કે આસપાસ તેજની કિનારી જ વરતી ચકાતી હતી. ગભરાટમાં લગાર નીચે દટાયેલા મિ. મત્સુઓનો ક્ષણવાર વિચાર કર્યા વગર તે રસ્તા પર દોડ્યા દોડતાં જ તેમણે જોયું કે ભગીરની દીવાલ ઘર તરફ જ ધસી પડી હતી. રસ્તામાં પ્રથમ વસ્તુ જે નજરે ચડી તે સિપાહીઓની એક ટુકડી હતી આ ટુકડી સામેની ટેકરીઓમાં ઇથેઈથ માટે આક્રમણનો સામનો કરવા ઇચ્છતા જાપાનીઓ જે હજારો ખાડાઓ ખોદતા હતા તે તૈયાર કરવા ગઈ હતી. સિપાહીઓ ખાડામાંથી બહાર આવતા હતા. ત્યાં તો એ સલામત હોવા જોઈતાં હતા. તેમનાં માથાં, છાતી અને પીઠ પર લોહી વહેતું હતું. એ બધા મૂગા અને દિફ્મૂદ થઈ ગયા હતા.

જે ધૂળનું એક નાતું વાહન લાગતું હતું તેની નીચે દિવસ વધારે ને વધારે અધારિયો યતો ચાલ્યો.

ગોમ્બ પડ્યાની આગલી મધરાતે શહેરના રેડિયો સ્ટેશનેથી જાહેરાત ચર્ચ હતી કે ૨૦૦ બી-૨૯ દક્ષિણ હોન્સુ તરફ આવતાં હતાં અને તેથી હિરોશિમાની પ્રજાને ‘સલામત સ્થળે’ ખસી જવાની સલાહ આપવામાં આવી હતી. નોખારી-ઓ વિસ્તારમાં રહેતી અને સદાય ઠહ્યું કરવા ટેવાયેલી દરજીની વિધવા મિસિસ હાત્સુયો નાકામુરાએ પોતાનાં ત્રણ બાળકો—દશ વર્ષનો છોકરો તોશિયો, આઠ

વર્ષની છોકરી યાએકો અને પાંચ વર્ષની છોકરી મ્યેકો—ને પથારીમાંથી ઉઠાડી, કપડાં પહેરાવી તૈયાર કર્યાં અને પોતાની સાથે લઈ શહેરના ઈશાન ખૂણા તરફ આવેલ ઈસ્ટ પેરેડ આઉન્ડ નામે જોળખાતા લશ્કરી વિસ્તાર તરફ ગઈ. ત્યાં કેટલીક સાફડી જિંછાવી છોકરાંઓને તેના પર બેસાડ્યાં. ત્યાં એ બધાં બે વાગ્યા સુધી સૂતાં—અને તે વખતે હિરેશિમા પથારી પસાર થતાં વિમાનોના અવાજથી જાગી ગયાં. વિમાનો જેવાં પસાર થઈ ગયાં કે મિસિસ નાકામુરા બધાંની સાથે ઘેર પાછી આવી. લગભગ અઢી વાગે તે ઘેર આવી અને રેડિયોની આવી ફેરવી. ત્યાં વળી નવી ચેતવણી અપાતી હતી. શ્રમિત છોકરાઓ તરફ નજર કરતાં અને ગયા અઠવાડિયામાં આવી નિરુદ્દેશ્ય મુસાફરીઓની ગણતરી કરતાં તેણે રેડિયોની સૂચનાઓ છતાં પુનઃ બહાર ન જવાનું નક્કી કર્યું. તેણે બાળકોને પથારીમાં સુવાડી દીધાં, પોતે પણ ત્રણ વાગ્યે સૂઈ ગઈ—અને તુરત જ જાંઘી ગઈ. તેની નિદ્રા એવી ગાઢ હતી કે પાછળથી પસાર થયેલાં વિમાનોના અવાજ પણ તેને જગાડી ન શક્યો.

સાયરનના ઠક્કંશ અવાજે સાત વાગ્યે તેને જગાડી. તે ઊઠી. જટપટ કપડાં પહેરી લીધાં. અને શું કરવું તે પૂછવા પડાશી મંડળના પ્રમુખ મિ. નાકામેટોને ઘેર ગઈ. તેણે ઠહું કે જ્યાં સુધી ખાસ મહત્ત્વની ચેતવણી—સાયરનના ચાલુ અવાજોની પરંપરા—અપાય નહિ ત્યાં સુધી તમારે ઘરમાં જ રહેવું. તે ઘર આવી, રસોડામાં સ્ટવ ચેનાળ્યો. ચોખા રાંધવા મૂક્યા, અને સવારનું ચુગુકુ (છાપું) વાંચવા બેઠી. એને આરામ

પ્રેરતો હોય તેમ આઠ વાગે 'સખ સલામત'નો અવાજ આવ્યો. બાળકોને રાજવળતા સાંભળી તે અંદર આવી: સહુને ઝુકી-બર ચણા આપી, રાવના ચાલવાથી થાક્યાંપાક્યાં હોવાથી પથારીમાંજ પડ્યા રહેવાનું સૂચવ્યું. બધાં ઊંઘી જશે તેવી તેણે આશા રાખી હતી. પરંતુ સીધી દક્ષિણ તરફના ઘરનો માણસ હથોડાનો, ભાંગવાનો, તોડવાનો ભયંકર અવાજ કરવા લાગ્યો. હિરોશિમાનાં બધાં વતનીઓની માફક સરકારી તંત્રને પણ શહેર પર તુરતમાંજ હુમલો થશે તેવી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી, એટલે વિશાળ આગ-શેરીઓ પનાવવા માટે ચેતવણી તથા ધમકીઓ અપાતી હતી. હવાઈ હુમલા દ્વારા જે આગ લાગે તે ચોક્કસ સ્થળે સ્થગિત કરવામાં નદીઓની સહાયતાથી આવી શેરીઓ ઉપયોગી થાય તેમ હતું; અને તેથી શહેરની સલામતી માટે પડોશી પોતાના ઘરનો આનાકાનીપૂર્વક લોગ આપતો હતો. આગલા જ દિવસે સત્તાવાળાઓએ માધ્યમિક શાળાની તમામ સશક્ત છાત્રીઓને આ શેરીઓ સાફ કરવા થોડા દિવસ ગાળવા ફરમાવ્યું હતું, અને તેથી 'સખ સલામત'ના અવાજ પછી એ બધાં પણ કામે લાગી ગયાં હતાં.

મિસિસ નાકામુરા રસોડામાં જઈ લાત જોઈ આવી અને બાળુવાળા માણસને જોવા લાગી. આટલો બધો અવાજ કરવા માટે પ્રથમ તો એ ચિડાઈ, પરંતુ પછીથી તેની આંખમાં સમજાવનાં આંસુ આવ્યાં. આટલા અનિવાર્ય વિનાશનીવેળાએ ઘરને તોડી પાડતા આ પડોશી તરફ તેને સમવેદના તો જાગી જ. તે સાથે સઘ દયા પણ બળૂત થઈ.

તેના દિવસો પણ સરળતાથી પસાર થતા નહોતા. મ્યેકોના જન્મ પછી તુરત જ તેને પતિ ઈસાવા હરકરમાં ગયો હતો. લાંબા સમય સુધી તો તેના કથા જ ખબર ન મળ્યા, પણ ૧૯૪૨ ના માર્ચની ૫ મી તારીખે સાત શબ્દોનો એક તાર આવ્યો: 'ઈસાવા સિંગાપુર ખાતે વીરમૃત્યુ પામ્યા છે.' પાછળથી તેને ખબર પડી કે જે દિવસે સિંગાપુર પહોંચે તે દિવસે એટલે કે ફેબ્રુઆરીની ૧૫ મી તારીખે જ તે મૃત્યુ પામ્યો હતો. અને ત્યારે તો તે હરકરમાં કેપોરલના પદે હતો. ઈસાવા કાંઈ પૈસાદાર હરજી નહોતો—અને તેની મૂડીમાં સાન્કોક્રનું સીવવાનું મશીન માત્ર જ હતું. તેના મૃત્યુ પછી, તેના હતાઓ જ્યારે આવવાના ખંધ થયા ત્યારે મિસિસ નાકામુરાએ મશીન બહાર કાઢ્યું અને ઘોડુંક કામ શરૂ કર્યું—ત્યારથી તે સીવણ-દ્વારા ગમે તેમ કરીને બાળકોનું લરેણુપોષણ કરતી.

પડોશીને મિસિસ નાકામુરા ભેટી હતી તે જ વેળાએ કઠીય ન ભેળેલા ગળકાંચે ચમક્યો પડોશીને શું થયું તે ભેલા તે ન રહી. માતાની લાગણી બાળકો તરફ જ તેને ખેંચી ગઈ. એક ડગલું તેણે ભર્યું ના ભર્યું (તેનું ઘર હુમલાના સ્થળથી ૧૩૫૦ વાર એટલે કે પોણા માઇલ દૂર હતું) ને કેકે ભણે તેને જિંચકી—ઘરના કટકાઓ તેની પાછળ પડ્યા હતા: અને બીજા ઓરડાની જિંચી પથારીમાં તે બાંહે જોડીને પડી.

મોઝ અને વગીઓ તેની આસપાસ પડતાં હતાં; લાઠીના પર્યથરોનો વરસાદ તેને વીંધવા લાગ્યો; દટાર્જ જવાના કારણે ચોમેર તેને અંધારું, અંધારું લાગવા માંડ્યું. આ લંગારે તેને

બહુ ઊંડી ઢાંકી દીધી નહોતી તે કિશી થઈ અને તેમાંથી
 સુક્ત થઈ. તેણે બાળકનો અવાજ સાંભળ્યો: ‘મા ! મને
 બચાવ ને !’ તેની સૌથી નાની છોકરી એકા છાતી સુધી
 દટાઈ ગઈ હતી, અને તેનાથી હલાતું ચલાતું નહોતું
 બાળક તરફ જવા મિસિસ નાકાસુરાએ ધમપછાડા કંવા
 માળ્યા, તેમ તેમ તેને બીજા બાળકો વિશે કશું જ ન
 દેખાયું—ન સંભળાયું

બોમ્બ પડ્યો તે અગાઉના દિવસોમાં ડો. મસાકાજી કુણ
 વધારે પૈસાદાર, લહેરી અને છતાં એાછા કામગરા હોવાથી
 સવારના નવ સાડાનવ સુધી સૂવાનો આનંદ માણતા
 પરંતુ જે દિવસે બોમ્બ પડ્યો તે દિવસે સવારે એક મહે
 માનને સ્થેશને મૂકવા જવાનું હોવાથી તે વહેલા ઊઠ્યા, અને
 મહેમાન સાથે બે નદીઓ એાળગી ણાસ દૂર નહિ એવા
 સ્થેશને આલતા ગયા સાત વાગે તો એ ઘેર પાછા આવી
 ગયા હતા, અને તે જ વખતે સાયરન તેની ચાલુ ચેતવણીઓ
 ધરાડતી હતી તેમણે નાસ્તો કર્યો અને સવારથી જ ગરમી
 લાગતી હોવાથી તે અંદરના કપડા સિવાયના બીજા કાઢી
 નાંખી રવેશમાં જઈ છાપુ વાચવા બેઠા આખો રવેશ—આખુ
 મકાન જ દહોને—વિચિત્ર રીતે રચાયેા હતો ડો કુણ
 ખાનગી, એક-દાખતરી એવી વિચિષ્ટ જાપાની સરથાના
 માલિક હતા કયો નદીના એ નામના જ પુલની સમીપે આ
 મકાન પાણીની અદર અને બહાર હતું તેમા ત્રીસ દરદીઓ
 તથા તેમના સગાવહાલાને માટે ત્રીસ જેટલા એાગડાઓ
 હતા જાપાની રિવાજ પ્રમાણે જ્યારે માણસ માદો પડે

અને ઇસ્તિપતાલમાં જાય ત્યારે કુટુંબના એક કે તેથી વધુ સભ્યો તેની સાથે સંધવા, નવડાવવા, માલિશ કરવા કે વાંચવા અને તેને કુટુંબની હમદર્દી બતાવવા સાથે જઈને રહે છે કારણ કે તે વગર જાપાની દરદી દુઃખી થઈ જાય. ડૉ. કુલ પાસે દરદીઓ માટે ખાસ ખાટલા ન હોતા—માત્ર ઘોડીક સાદડીની પથારીઓ હતી પરંતુ તેની પાસે આધુનિક હજારનાં તમામ સાધનો હતાં: એકસરેનું ચંત્ર, ડાયાથર્મીન સાધનો, અને સરસ લાદીએ મઢેલી પ્રયોગશાળા. આખી ઇમારતનો ૨/૩ ભાગ જમીન પર હતો, અને ૧/૩ કચ્છનાં પાણીમાં ડાંબલા પર લટકતો હતો. આ લટકતો ભાગ દેખાવે જરા વિચિત્ર હતો; પરંતુ ઉનાળામાં ત્યાં ઠંડક રહેતી, અને શહેરના મધ્યની ખરોબર સામે આવેલા સ્વેચ્છમાંથી આનંદ-નોકાઓવાળી નદીનો દેખાવ તાજગીભર્યો લાગતો. જ્યારે ઓટા અને તેની ઝુખની નદીઓમાં પૂર આવતું ત્યારે ડૉ. કુલ અવારનવાર ચિંતાતુર થતા, પરંતુ પાયો મજબૂત હતો અને ઇમારત સદાય ઊભી રહેતી.

ડૉ. કુલ લગભગ એક ગહિનાથી નવસ જેવા હતા; કારણ કે જાપાનમાં અણુસ્પર્શી શહેરોમાં જેમ જેમ ઘટાડો થતો ગયો અને હિરોશિમા નિશાન તરીકે વધારે ને વધારે સમીપવર્તી લાગવા માંડ્યું, તેમ તેમ જીવાઈમાં 'આગ લાગે તો ખાલી કરવાનું' અશક્ય થઈ પડ્યું. તેવા કારણસર તે દરદીઓને પાછા વાળતા હતા. હવે માત્ર જે જ દરદીઓ હતા: ખબાના જખમવાળી યાનેાની એક સ્ત્રી હતી, અને હિરોશિમા નશ્ટકના એક લોખંડના

કારખાના પર હુમલો થયેલ ત્યારે દાઝેલ પચીસ વર્ષનો જુવાન સારવાર માટે હતો. ઠરદીઓની સારવાર માટે ડૉ. કુલ પાસે છ નર્સો હતી. પત્ની અને બાળકો સલામત હતાં. તેમની પત્ની અને છોકરો ઓસાકાનો બહાર રહેતાં હતાં; ખીજે એક છોકરો અને બે છોકરીઓ કિયુશી નજીકના શ્રામવિસ્તારમાં હતાં. દાકતરની સાથે એક ભત્રીજી, એક નોકરડી અને એક નોકર એટલાં હતાં. તેમને પોતાને કામ ધણું એણું કરવાનું આવતું, અને તેની તેમને પરવા પણ નહોતી; કારણ કે આજલગીમાં તેમણે કેટલીક રકમ બચાવી રાખી હતી. પચાસ વર્ષની વયે પણ તે તંદુરસ્ત, આનંદી અને સ્વસ્થ હતા. ગરબાં મારવા માટે મિત્રો સાથે બ્હીસ્કી પીતાં પીતાં —અલગત હુમલા સમજપૂર્વક—સાંજ પસાર કરવાનું તેમને ગમતું. લડાઇ પહેલા રોકેટલેંડ અને અમેરિકાથી બ્હીસ્કીની જતો તે મંગાવતા; પરંતુ અત્યારે જાપાનની ઘેઠ જાત સન્ટોરીથી તેમને સંતોષ હતો.

રવેશની સ્વચ્છ સાદડી પર અંગરખું પહેરી પલાંડી વાળી દા. કુલ બેઠા, ચક્રમા ચઢાવ્યા અને ઓસાકાનું ‘અસાદી’ વાંચવા માંડ્યું. તેમનાં પત્ની ત્યાં હોવાથી ઓસાકાના સમાચાર વાંચવામાં તેમને રસ હતો. તેમણે ઝગકારો લેયો: મધ્યની બરોબર સામે અને હાથમાંના અખબાર તરફ જોતાં તેમને આ ઝગકારો પ્રકાશમાન અને પીળો લાગ્યો. ચક્રિત ચર્મ તે ઊઠ્યા. એ કહેવું—તે મધ્યથી ૧૫૫૦ વાર દૂર હતા—તેમની પાછળ ઇસ્પતાલ નમી પડી, અને ચિરાડાનાં શયંકર અવાજ સાથે પાણીમાં ધસી પડી. દાકતર કુલ તે

ઊભા થતા હતા તે પણ ઉપરતળે થઈ આગળ ધકેલાઈ ગયા વાત એટલી ઝડપથી થઈ ઝઈ હતી કે તેનો તંતુ પણ હાથ ન રહ્યો: પોતે પાણીમાં છે એવું તેમને લાગ્યું.

પોતે મૃત્યુ સમીપ છે તેવું વિચારવાનો સમય પણ હા. કુછને મળે તે અગાઉ તો તેમને લાગ્યું કે તે હજી સજીવન છે. બે છરીકાંટા વચ્ચે કેાકે દુકડો હોય તેમ 'વી' આકારમાં તેમની છાતી પર બે લાંબી વળીઓ એવી સખ્ત રીતે લિડાઈ હતી, કે તે આમતેમ હાલીચાલી શકે તેમ ન હોતું. તેમનું માથું અફળુત રીતે પાણીની ઝહાર હતું, જ્યારે કમ્મર અને પગ પાણીમાં હતાં. ઇસ્પિનાલનો ભંગાર વેશવિખેર વળીઓ અને સારવારનાં સાધનોના મિશ્રિત જથ્થામાં આસપાસ પડ્યો હતો. તેમના ડાબા ખભામાં સખ્ત વેઠના થતી હતી. ચક્ષુમાં આંધ્યા ગયા હતા.

સોસાયટી ઓફ ઇસસના પાઠરી ફાધર વિલ્હેમ કલીન-સોર્જ' ધડાકાની સવારે જરા નળળી સ્થિતિમાં હતા યુદ્ધકાલીન જપાની આહાર તેમને પૂરતું પોષણ આપવા અસમર્થ નીવડ્યો હતો, અને મિત્રો પ્રત્યે વધારે પડતા અનુદાર એવા જાપાનમાં તેમને પરદેશી હોવાનો ભાર લાગતો. માદરે-વતનના પગજય પછી જર્મનો પણ અપ્રિય થઈ પાડ્યા હતા. ૩૮ વર્ષની વયે પણ ફાધર કલીનસોર્જ અતિઝડપે વિકસતા છોકરા જેવા લાગતા હતા: પાતળો ચહેરો, ઊપસી આવેલું ગળું, પોલી છાતી, લગડતા હાથ, અને મોટા પગ. 'એ ચાલતા જરા આગળથી નમીને, અસ્તવ્યસ્ત રીતે. આખો દિવસ તે શ્રમિત રહેતા. બળતામાં ઘી હોમાયું હોય તેમ

વધારામાં સાથી પાદરી ક્રાધર સ્ત્રીસલોક સાથે તે જરા વેદના-કારક મરડાથી બે દિવસથી પીડાતા હતા. આ પીડાનો દોષ વટાણા અને પરાણે ખાવી પડતી કાળી રોટી પર તેમણે નાંખ્યો હતો. બીજા બે પાદરીઓ—ક્રાધર સુપીરિયર લ સાલ્વે અને ક્રાધર શીક્ષર—નોબોરી—એ વિસ્તારમાં આવેલા મીશનના યોગાનમાં રહેતા હોવાથી આ પીડાથી છટકી શક્યા હતા.

ક્રાધર ઠલીનસોર્જ બોમ્બ પડ્યા તે દિવસે સવારે સગભગ છ વાગે શિઠ્યા હતા અને અર્ધા કલાક પછી—માંદગીના કારણે જરા ધીરા હતા—તેમણે દેવળમાં માસ (રામન ટેથોલિકોની એક પ્રાર્થના) વાંચવાનો આદેશ કર્યો. દેવળ બેઠકો વગરનું જાપાની ઢળતું લાકડાનું મકાન હતું, કારણ કે બહતો ભારે આબૂખણો, ચાંદી, પિત્તળ અને સુંદર રેશમથી સજ્જવેલી વેદી સામે લોંબ પર જ બેસતા. આ સવારે, સોમવારે, બહતોમાં હતા માત્ર મીશનના મકાન સમીપે રહેતો મિ ટેકેમોટો નામનો ધર્મશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી; ધર્મપરગણનો મંત્રી મિ કુકાર્થ; મીશનની ભાવિક રખેવાળ ખાઇ મિસિસ ગુરાટા અને બીજા સાથો પાદરીઓ. માસ પત્યા પછી ક્રાધર ઠલીનસોર્જ આભારપ્રાર્થના વાંચતા હતા, ત્યાં સાયરન વાગી: તેમણે પ્રાર્થનાવાચન અટકાવ્યું, અને પાદરીઓ કમ્પાઈન્ડમાં આવેલા મોટા મકાનમાં ગયા. ત્યાં મુખ્ય ખારણાની જમણી બાજુએ આવેલા ભોંયતળિયાના પોતાના ઓરડામાં જઈ કોબેમાં તે જ્યારે શીખવતા હતા ત્યારે મેળવેલો લશ્કરી પહેરવેશ અંગ પર ધારણ કર્યો. હવાઈ હુમલાની ચેતવણી વેળાએ આ પોશાક તે સદાએ પહેરતા.

ચેતવણી અપાયા પછી તે હંમેશાં બહાર જતા અને એમની નજર આકાશને જોળી વળતી આજે પણ તે જ્યારે આમ બહાર ગયા ત્યારે હિરેશિમા પર આ સમયે રોજ ઊઠતું એક હવામાન-વિમાન જોઇને તે ખુશી થયા. કાંઈ થવાનું નથી તેથી રાજ થઈને તે પાછા આવ્યા અને આજના સંજોગોમાં જે ખાસ અકારી લાગતી તે માપળાંધીની રોટીનો તથા કોરીનો બીજા પાદરીઓ સાથે નાસ્તો કર્યો. બધા પાદરીઓએ સાથે બેસી થોડીક વાર ગાંધાં માર્યાં. આઠ વાગે તેમણે ‘સળ સલામત’નો અવાજ સાંભળ્યો. એ પછી બધા મકાનના બુઢાબુઢા ખંડોમાં ગયા. ક્રાધર સીસલીક પીડા ઘટાડવા પેટ પર તક્રિયો મૂકી પોતાના ઓરડામાં સીધી ખુરશી પર બેસી વાંચવા લાગ્યા. ક્રાધર સુપીરિયર લ સાલે ઓરડાની બારીએ બિલા રહી કાંઈક વિચારવા લાગ્યા. ક્રાધર કલીનસોર્ન્ ત્રીજા મજલાની પોતાની ઓરડીએ ગયા અને અંદરના કપડા સિવાય બીજો પહેરવેશ ઉતારી ખાટલા પર જમણા પડોને લંબાવી ‘રટીમન દર ઝીટ’ વાંચવા લાગ્યા.

આ ભયંકર ગળકાશ પછી—પાછળથી ક્રાધર કલીન-સોર્ન્ને લાગ્યું કે પોતે નાના હતા ત્યારે પૃથ્વી સાથે અધડાયેલા પૂમકેતુ વિશે જે ક્યાંક વાંચેલું તેનું સ્મરણ કરાવે તેવો તે હતો—એક જ વિચાર માટે તેમને સમય હતો (તે મધ્યથી ૧૪૦૦ વાર ફર હતા); બોમ્બ અમારા પર જ સીધો પડ્યો છે. પછી થોડીક સેકન્ડો કે મિનિટોમાં તો તે સૂનમૂન થઈ ગયા.

પોતે ઘરબહાર ઢેવી રીતે આવ્યા તેનું સ્મરણ કાપર કલ્પીનસોજનને રહું નહોતું. એ પછો જે વાત વિશે તે સલાન હતા તે આવી હતી: મીશનના શાકભાજીના બગીચામાં ડાળા પડજો થયેલા જખમમાંથી વહેતા કોહી સાથે તે આમતેમ દોડતા હતા; છસસના દેવળ સિવાય આસપાસનાં તમામ મકાનો ભૂમિસાત થયાં હતાં; આ મકાન બચી ગયું હતું કારણ કે ધરતીકંપોથી ગલરાયેલા ગ્રોપર નામના પાદરીએ એના પર બે વાર માનતા ઉતારી હતી, દિવસ રયામ થઈ ગયો હતો; રખેવાળ બાઈ મુરાટા રહતી રહતી બૂમે પાડતી હતી: "ઓ પ્રભુ ઇશુ, અમારા પર રહેમ કર."

૨૬ ફોસ ઇસ્પિતાલના સર્જન ડૉ. ટેરુકુમી પોતાની બા સાથે બહારના પરામાં રહેતા હતા, ત્યાંથી હિરોશિમા ટ્રેન વાટે આવતાં રસ્તામાં આગલી રાતે આવેલા અણુગમતા સ્વપ્નાનો વિચાર કરતા હતા. તેમની બાનું ઘર શહેરથી ૩૦ માઈલ દૂર આવેલા મુકૈહારામાં હતું, અને ત્યાંથી ટ્રેનમાં અને ટ્રામ વાટે ઇસ્પિતાલમાં આવતાં તેમને બે કલાક લાગતા હતા. આગલી રાતે તેમને બરોબર ઊંઘ આવી નહોતી, અને આજે રોજ કરતાં એક કલાક વહેલા જાગી ગયા હતા જરા આળસ અને તાવ જેવું લાગતું હોવાથી ઇસ્પિતાલમાં જવું કે નહિ તે વિશે તે ગડલાંજ કરતા હતા. ફરજના ખ્યાલે આખરે જવા માટે તેમને ફરજ પાડી અને રોજના કરતાં વહેલી ટ્રેનમાં એ જવા નીકળ્યા. સ્વપ્નાએ તેમને બચબીત કર્યા હતા, કારણ કે આમ બાદ સ્વરૂપે સ્વપ્નાને એક બની ગયેલા બનાવ સાથે સંબંધ હતો. તે

ત્યારે પચીસ વર્ષના હતા અને તેમણે ચીનના સીંગતાઓના તળીખી વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ તાલે જ પૂરો કર્યો હતો. થોડા આદર્શવાદી પણ હતા અને તેથી પોતાનો માતા જે પ્રદેશમાં રહેતી હતી ત્યાં તળીખી સાધનોનો અભાવ તેમને સાલતો હતો. ઇસ્પતાલના આઠ કલાક અને બદલીના ચાર કલાક પછી રોજ સાંજે પરવાનગી વગર આપમેળે જ ત્યાં થોડાક રોગીઓની સારવાર કરવા જો જતા. પરવાનગી વગર મેકટીસ કરવાની કડક શિક્ષા વિશે તેમણે હમણાં જ જાણ્યું હતું. એક સાધી હાકતારને પૂછતાં તેણે તેમને સખ્ત કપડો આપ્યો હતો. તે છતાંય મેકટીસ કરવાનું તેમણે જારી રાખ્યું હતું. સ્વપ્નામાં તે એક દરદીની પચારી પાસે બેઠા હતા; ત્યાં જ જેની પોતે સલાહ લીધી હતી તે તથા પોલીસ આવી પહોંચ્યા: તેમને બહાર ખેંચી ગયા અને કૂર માર માર્યો. સત્તાવાળાઓ રેડ ક્રોસ ઇસ્પતાલના કામકાજ સાથે આથી ઘર્ષણ થાય એમ જ કહેત, અને તેથી મંજૂરી મળવાનું મુશ્કેલ રહે, એથી ટ્રેનમાં જ મુકેહારાનું કામકાજ ઊઠાડી દેવાનું તે વિચારતા હતા.

રોજને બિતરતાં જ ગાડી મળી ગઈ. (પાછળથી તેમણે ગણતરી કરી કે રોજની ટ્રેનમાં જો જો આવ્યા હોત અને ઘણી વાર બને છે તેમ ગાડી માટે થોડીક મિનિટ થોભવું પડ્યું હોત તો ધડાકાના સમયે, તે બરોબર મધ્યમાં જ હોત અને નાથ પામ્યા હોત) તે ૭-૪૦એ ઇસ્પતાલમાં આવી ગયા અને મુખ્ય સર્જનને પોતાના આવ્યાની ખબર આપી. થોડીક મિનિટ પછી તે પહેલા મજલાના એક કમરામાં ગયા અને

વાસરમેન કસોટી માટે એક માણસના હાથમાંથી લોહી
 ખેંચ્યું આ કસોટી માટેના સાધનોવાળી પ્રયોગશાળા ત્રીજો
 મજલે હતી ડાબા હાથમા આ લોહીનો નમૂનો રાખીને અર્ધું
 સ્વપ્નાના કાનણે તથા અર્ધું અચાત રાતના કાનણે તે અસ્વન્ય
 રીતે ચાલતા મુખ્ય પડાળીએ ઘઈ નીસરણી તરફ વધ્યા.
 ખુલ્લી ખારીથી આગળ એક ઠંઠમ પણ નહિ માથો હોય
 ત્યા વિરાટ ઝળકારા જેવો ખોમ્ખનો પ્રકાશ પડાળીમાં
 પડ્યો, તે એક ઘૂટણ પર બેસી ગયા અને પોતાની
 જાતને એક જાપાનીનો માફક કહ્યું : ‘સસાકી ગમ્મારે!
 બહાદુર થજે.’ એ જ વખતે (મકાન ૧૬૫૦ વાર દૂર હતું)
 વટોળ ઇસ્પતાલમાં ગાણ રહ્યો તેમના ચક્ષુમા ઊડી ગયા
 લોહીની શીશી સામો દીવાલ સાથે અફળાઈ તેની જપાની
 રક્ષીપરો પગમાંથી ઉથોટાઈ ગઈ પરંતુ એ સિવાય તેમને
 સહભાગ્યે કશું જ ન થયું

હો મસાકીએ મુખ્ય સર્જનને ખૂબો મારી, તેમની
 ઓફિસ તરફ દોડ્યા: તે કાચથી બચકર રીતે વીધાઈ ગયા
 હતા. ઇસ્પતાલ ગરબડગોટાળામાં હતી ભારે દીવાલો
 અને છત દરદીઓ પર પડ્યા હતા, પધારીઓ જીધીયતી
 ઘઈ ગઈ હતી ખારીઓના કાચે ઊડીને લોકોને જખ્મી
 કર્યા હતા, દીવાલો તથા જમીન પર લોહી છંટાયું હતું;
 સાધનો આમતેમ વેરાયાં હતા ઘણા દરદીઓ ખૂબો મારતા
 આમતેમ દોડતા હતા, અને તેથીય વધારે મૃત્યુચરણ
 થયા હતા (જે પ્રયોગશાળા તરફ દા સસાકી જતા હતા
 ત્યાનો તેમનો માથીદાર મૃત્યુ પામ્યો હતો જેને હમણાં જ

હા. સસાકી મૂકીને આવ્યા હતા અને જે પોતે પરમિયાથી પીડાય છે એવો જય સેવતો હતો તે પણ મરી ગયો હતો.) જરાય ઈજા ન પામ્યા હોય તેવા એક દાકતર સસાકી જ હતા.

દુશ્મને આ જ ઇમારત પર હુમલો કર્યો છે તેમ માની હા સસાકીએ પાટા લેગા કરી દરદીઓના ધાળાંધવા માંડ્યા. જહાર આખાય હિરોશિમામાં લાંબા સમય સુધી હા સસાકીને આગલી રાતનું દુઃસ્વપ્ન બુલાવી દેનાર આક્રમણનો આરંભ કરતા, લંગડાતા-મરતા શહેરીઓ અસ્થિર ડગલે રેડ કોસ્ટ ઇસ્પિતાલ તરફ વળતા હતા.

ઇસ્ટ એશિયા ટીન વર્ક્સની કારકુન મિસ ટોશિકો સસાકી—હા સસાકીની એ સંબંધી નથી—એ દિવસે સવારના ત્રણ વાગ્યે ઊડી હતી. વધારાનું ઘરકામ પતાવવાનું હતું તેના અગિયાર માસના લાઈ આંકિયોને આગલા દિવસે પેટમાં સખ્ત શૂળ બિપડયું હતું, અને તેથી તેની બા તામુરા પેડીઆટ્રીક ઇસ્પિતાલમાં લઈ ગઈ હતી અને ત્યાં જ રહી હતી. વીસ વર્ષની મિસ સસાકીને પિતા, લાઈ, જાહેન અને પોતાને માટે નાસ્તો તથા લઠાઈના કારણે ઇસ્પિતાલમાં ખોરાક નહિ મળે એવાથી બા તથા બાળક માટે આખા દિવસનો ખોરાક તૈયાર કરવાનો હતો. તેમાંય તેના પિતા લશ્કરી હથિયારો માટે કાનખૂચ જનાવતા કારખાનામાં કામ કરતા હોવાથી રસ્તે જતા ખાઈ શકે તે રીતે તે સમય-સર જનાવવાનો હતો. કામ પૂરું કરી વાસણ સાફસૂફ કરી, બિંચાં મૂક્યાં ત્યારે લગભગ સાત વાગ્યા હતા. કુટુંબ

કોયમાં રહેતું હતું, ત્યાંથી કાનોન-માચી વિસ્તારમાં આવેલા કારખાનામાં કામે જતાં પિસ્તાલીશ મિનિટ લાગતી હતી. તેની પાસે કારખાનાના કારીગરોના દફતરનો હવાલો હતો. કોય સાત વાગે તેણે છોડ્યું, અને કારખાનામાં પહોંચતા જ ખીણ કેટલીક છોકરીઓ સાથે કારખાનાના વ્યાખ્યાનગૃહ તરફ ગઈ. આગલા દિવસે નોકાદળના એક અફસરે અને આ કારખાનાના આગલા નોકરે ટ્રેન નીચે પડતું મૂકી આપઘાત કર્યો હતો. આ મૃત્યુ સ્વમાની હોઈ કમરણ-પ્રાર્થનાને યોગ્ય મનાયું હતું. આ પ્રાર્થના સવારે દસ વાગે કારખાનામાં કરવાની હતી. મોટા કમરામાં મિસ સસાકી અને તેનાં અન્ય સાથીદારો આની તૈયારીમાં પડ્યાં હતાં. આ કામ લગભગ ૨૦ મિનિટ ચાલ્યું.

મિસ સસાકી પુનઃ પોતાની ઓફિસમાં ગઈ અને મેજ આગળ બેઠી. ડાબી બાજુએ આવેલ બારીથી તે ઘણી દૂર હતી. તેની પાછળ કારખાનાના પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો-વાળા બે ઊંચા ઘોડા હતા. મેજ આગળ બિસીને તેણે ખાનામાં કેટલીક વસ્તુઓ મૂકી. કેટલાક કાગળ જિંચકચા. પાદ્રીમાં નવા ઉમેશની, અને લશ્કરમાં જવાથી છૂટા થયેલાની, અને રૂખસદ અપાયેલાની નોંધ કરે તે અગાઉ જમણી બાજુની છોકરી સાથે વાતચીત કરવાનું તેણે વિચાર્યું હતું. બારી બાજુથી વાત કરવા તેણે માથું ફેરવ્યું, ત્યાં ઓરડો આંખ આંજ દેતા પ્રકાશથી ભરાઈ ગયો. ભયથી તે અકડાઈ ગઈ. પુરશીમાં જ તે એક ક્ષણ મુઘી જડાઈ ગઈ. (તેનું કારખાનું અંતિમ ૧૬૦૦ વાર ફર હતું)

બધું જ નીચે આવ્યું, અને મિસ સસાકીએ માન શુભાવ્યું. છત એકાએક નીચે આવી, અને ઉપરની લાકડાની કચ્ચરો ઊડવા લાગી; ઉપરથી લોકો નીચે ગબડવા લાગ્યા, અને છાપટું ઊડી ગયું હતું; પરંતુ મુખ્ય તો આસપાસની ચોપડીઓના ઘોડા એકઠમ ધસી આવ્યા અને તેને નીચે પછાડી દીધી. તેનો ડાળો પગ ભયંકર રીતે વળી ગયો, અને તેના શરીરના ભાર નીચે તૂટવા લાગ્યો. ત્યાં અણધારી પ્રથમ ક્ષણે એક કારખાનામાં એક માનવી ચોપડીઓથી અગ્નિ હતું.

ધડાકા પછી તુરત જ મિ. ટેનીમેટોએ મત્સુઈ જાગીર બહાર હોટ મૂકી અને ટેકરીઓ આગળ પોદતા ખાડાના મૂળ આગળ લોહીભીના સિપાહીઓને આશ્ચર્યથી જરાક જોઈ રહ્યા. ત્યાં જ એમણે ડાબા હાથમાં માથું ઢાળી, અને જમણે હાથે પીઠ પર ત્રણચાર વર્ષના જાળકને ટેકવી ‘મને વાગ્યું છે, મને વાગ્યું છે’ કહેતી ઢિગ્મૂઢ થઈ ચાલતી એક વૃદ્ધાને જોઈ તેની સાથે સમજાવપૂર્વક જોડાઈ ગયા. મિ. ટેનીમેટોએ જાળકને પોતાના ખભા પર લઈ લીધું અને વૃદ્ધાને સ્થાનિક લાગતા ધૂળના વંટોળથી સ્થામલ ણનેલ રસ્તા પરથી દોરવા લાગ્યા. કટોકટી વેળાએ ઇસ્પતાલ તરીકે વાપરવાની નજીકની બ્યાકસ્લુશાળામાં તેને એ લઈ ગયા. આવા પરમજીવ વર્તનથી મિ. ટેનીમેટોનો લય ભાંગી ગયો. શાળામાં સર્વત્ર કાચનો ભૂકો વેરાયેલો જોઈ તથા પચાસસાઠ જેટલા સારવાર માટે આવેલા ધવાયેલા માણસો જોઈ તેમને આશ્ચર્ય થયું. ‘સળ સલામત’ની સૂચના અપાઈ ગઈ હતી અને વિમાનોનો અવાજ સંભળાયો નહોતો છતાં થોડાક બોમ્બ પડ્યા હોવા જોઈએ એવું તેમણે વિચાર્યું. સમસ્ત હિરોશિમાનું દૃશ્ય જોઈ શકાય તેવા પેલા કારખાનદારના ઉદ્યાનના એક ટેકરાનો તેમને ખ્યાલ આવ્યો અને તેથી તે પાછા જાગીર બહાર વળ્યા.

ટેકરા પરથી મિ. ટેનીમેટોએ વિસ્મયકારક દૃશ્ય જોયું, ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે કોયનો એક પટ્ટો નહિ—પણ ઘેરાયેલા વાતાવરણમાંથી જેટલું જોઈ શકાતું હતું તે પ્રમાણે હિરૌશિમાનો આખો ભાગ પણ ઘન, ભયંકર ચેપી રોગના પદાર્થો ઉરાડતો હતો. સામાન્ય ધૂળમાંથી, નજીક અને દૂર ધુમાડાના ગોટા હવે જિંકતા હતા. શાંત આકાશમાંથી થયેલા આવા વ્યાપક વિનાશ વિશે તેમને નવાઈ લાગી. ખૂબ જીંચે થોડાંક વિમાનો હોત તો પણ તેમનો અવાજ આંખો ન હોત. નજીકનાં ઘર ગળતાં હતાં. અને ત્યાંદે લખોટા જેવા આકારનાં જળબિન્દુઓ ટપકવા માંડ્યાં ત્યાંદે આગ જૂઝવતા જંખાવાળાની નળીમાંથી આ પાણી આવતું હોય તેવો જ ખ્યાલ તેમને આંખો (ક્ષતી રીતે આ ટીપાં હિરૌશિમાના આકાશમાં માઈલો સુધી જીંચે ગયેલ ધૂળ, ગરમી, અને આવ કુદરતી રીતે જ બિન્નબિન્ન ભાગોમાં વહેંચાઈ જતા પદાર્થોના તોફાની મિતાર પરથી ટપકતાં હતાં)

‘કેમ ! કોમકુશળ કે ?’ તેવો મિ. મત્સુઓનો અવાજ આવતાં આ દેખાવથી મિ. ટેનીમેટો પાછા ફર્યા આગળના ઓરડામાં સઘડેલાં ગાદલાંગોદડાંના કારણે પડતા મકાનમાંથી તે ઊગરી શક્યા હતા—અને પોતાનો માર્ગ કાઢી લીધો હતો. મિ. ટેનીમેટોએ જવાળા પણ ભાગ્યે જ વાળ્યો. તેમને આ લીવણ અધારામાં અટવાયેલાં પત્તી અને બાળકનો, દેવળનો, ઘરનો અને સાથી પાદરીઓનો વિચાર આવતો હતો. ભયના માર્યા તે યુનઃ શહેર તરફ દોડવા લાગ્યા.

દરજીની ૧૫૫ના ૧૫૫સેસ નાકામુરા ખડેરામાંથી મહા-
પરાણે બહાર આવી અને છાતી પર દટાયેલી તથા હાલવાને
અસમર્થ એવી સૌથી નાની છોકરી મ્યેકોને જોઈ પેટે પેટે
ભંગાર તરફ આવી, અને બાળકને સત્વર મુક્ત કરવાના
ઈરાદે વળીઓ તથા લાદી ખસેડવા લાગી. ત્યાં, જાણે ખૂબે
ભેડેથી આવતા હોય તેમ નાના સાદ સંભળાયાઃ “બચાવો,
બચાવો.”

દશ વર્ષના છોકરાને અને આઠ વર્ષની છોકરીને નામ
દઈ તેણે બોલાવ્યાં: “તોશિયો ! યાએકો !”

પડ નીચેથી આવતા અવાજેએ ઉત્તર વાળ્યો.

મિસિસ નાકામુરાએ મ્યેકો—હવે તે જરા શ્વાસ પણ
લઈ શકતી હતી—ને પડતી મૂકી અને નીચેથી રહતા અવાજે
પરના ભંગારને ઉફકેરાટમાં બોંબવા માંડ્યો. બાળકો દશ
ફૂટના અંતરે સૂતાં હતાં પરંતુ તેમના અવાજ એક જ
સ્થળેથી હવે આવતા હતા. તોશિયાને જરાક છૂટછાટ હશે
તેમ લાગ્યું, કારણ કે નીચેથી તે પણ લાકડાં-પથ્થરના ઢગ-
લાને ખસેડતો હતો. આખરે તેનું માથું દેખાયું, અને મિસિસ
નાકામુરાએ તેને ઝડપથી બહાર ખેંચી કાઢ્યો. જાણે ખાસ
સંભાળપૂર્વક વીંટાળી હોય તેમ મચ્છરદાની તેના પગ સાથે
ગૂંથાઈ ગઈ હતી. તેણે કહ્યું કે હું ચોરડામાંથી બહાર ફેંદાયો
અને ભંગાર નીચેની યાએકોની બરોબર ઉપર જ પડકાયો.
યાએકો નીચેથી કહેતી હતી કે મારાથી ખસાતું નથી, કારણ
કે પગ પર કંચોક બાર છે. જરાક ખોદીને મિસિસ નાકા-
મુરાએ એક બાકોડું પાડ્યું, અને યાએકોનો હાથ ખેંચવા

લાગી. “હુઃખે છે, બા!” યાએકેએ ચીસ પાડી. મિસિસ નાકામુરાએ ઘાંટો પાડ્યો: “હુઃખે છે કે નહિ તેવું કહેવાનો અત્યારે સમય જ નથી.” અને તેણે બળડતી છોકરીને બહાર ખેંચી કાઢી મ્યેકેને પણ મુક્ત કરી. બાળકો ગંદાં ઘઈ ગયાં. અહીંતહીં ઉઝરડા પડ્યા હતા, પરંતુ કોઈનેય લાંબો કાપ કે ઘસરકો નહોતાં.

મિસિસ નાકામુરા બાળકોને રસ્તા પર લઈ ગઈ. બધાંનાં અંગ પર ચઢીએ સિવાય કંઈ નહોતું, અને દિવસ ધણો ગરમ હોવા છતાં તેમને શરદી થઈ જ્યે તેવી તેને કારણવગરની ચિંતા થઈ. એટલે તે પાછી અંદર ગઈ અને ભંગાર નીચેથી આપત્તિકાળ માટે કપડાતું જે બંડલ બાંધી રાખ્યું હતું તે બહાર દાઢ્યું: તેણે છાદરાંને પાટ-લૂન, પ્લાઉઝ, બોડાઓ, અને બોકુબુકી નામના હવાઈ હુમલા માટેના રૂવાળા ટોપા પહેરાવ્યા; કથા ય વિચાર કર્યા વગર એવરકોટ પણ પહેરાવ્યા. પાંચ વર્ષની મ્યેકે સિવાય બીજાં બધાં બાળકો મૂંગાં હતાં: તે સવાલો પૂછ્યા કરતી હતી: ‘રાત્ર થઈ ગઈ? આપણું મકાન કેમ પડી ગયું? શું થયું?’ શું થયું તેની મિસિસ નાકામુરાને પોતાને જ ખબર નહોતી (‘સખ સલામત’નો અવાજ આવી નહોતો ગયો શું?) ઘેરાયેલા અંધારામાં તેણે જોયું તો પડોશનાં તમામ ઘરો લોંચલોંગાં થઈ ગયાં હતાં. આગ-ગલી બનાવવા જે મકાન પડોશી પાડનો હતો, તે હવે પડીને પાધરજ થઈ ગયું હતું. દેશની સલામતી માટે મકાનની કુરબાની કરનાર એ માલિક જાતે પણ કુરબાન થયો હતો હવાઈ

હુમલા સામેની રક્ષણ યોજનાના સ્થાનિક પડોશી મંડળના વડાની પત્ની મિસિસ નાકામોટો લોહીવાળા માથે રસ્તામાં મળ્યાં તેમનો દીકરી સખ્ત રીતે ઘવાઈ હતી તેમણે મિસિસ નાકામુગને પૂછ્યું. ‘તમારી પામે પાટા છે ખરા ?’ મિમિસ નાકામુરા પાસે તે નહોતા પરંતુ ઘરના અવશેષોમાં તે પુનઃ ગર્થ અને દરજીકામમાં જે મફદ કપડું તે વાપરતી હતી તે લઈ આવી અને તેના પિંડા વાળી મિસિસ નાકામોટાને આપ્યો. કપડું કાઢતા જ તેની નજર સીવરાના મંથા પર પડી; પાછી જઈને તેને પણ લેતી આવી આ સંથો સાથે તે લઈ શકાય તેમ નહોતો, અને ઝાંઝો વિચાર કર્યા વગર આજીવિકાના આ પ્રતીકને તેણે સંભવિત આગહુમલાથી બચવા માટે બધા ઘરેણે તૈયાર કરેલ એવી પોતાના ઘરની પાછીની સિમેન્ટની ટાકીમાં પધરાવ્યું મિસિસ હટાયા નામની ગભરાયેલી પડોશણે મિસિસ નાકામુરાને અમાનો બાગની ઝાડીમાં દોડી જવા બૂમ મારી એક વાર ટોકુ કિચેન કૈશા નૌકાવ્યવહારના માલિક એ અસાનો કુટુંબની માલિકીની ભગીગ ક્યો નદી પર નજીક જ આવી હતી આ સ્થાન પડોશીઓ માટેના ક્ષણાતર વિસ્તાર તરીકે સુકરર થયું હતું નજીકના ખંડરમાં આગ લાગેવી જોઈ (જે અંથે બોમ્બ પડ્યો ત્યાં જ જરા આગ લાગી હતી શહેરવ્યાપી આગનો મોટો ભાગ વીજળીતારો અને રાધવાના ઝટવ પર પડતા સળગી જઈ તેવા ભંગારના કારણે જ હતો) મિસિસ નાકામુરાએ તે જોલવવા જવા સૂચવ્યું મિસિસ હટાયાએ કહ્યું. “ મૂરખ યા ગા, વિમાનો આવી બીલ્લ ગોમ્બ નાખશે તો શું ? ” જોડે મિમિસ નાકામુગ બાળકો અને મિસિસ હટાયા

સાથે અસાનો બાગ તરફ વળી. સાથે તેણે જરૂરી કામ માટેનાં કપડાંની થેલી, કામજો, બત્તી અને આશ્રયસ્થાનમાં મૂકી રાખેલ વસ્તુઓની નાની પેટી લીધાં હતાં. ઉતાવળે જતાં તેમણે ઘણા ખંડેરા નીચેથી મદદ માટેની ચીસો સાંભળી. રસ્તે જતાં એક જ મકાન સુરક્ષિત તેમને જણાયું. મિસિસ નાકામુરા જ્યાં એકોને અમુક સમય મોકલતી હતી તે કેથોલિક કિન્ડરગાર્ટનની સાયમાં આવેલું નેચ્યુર્લ મિશનનું આ મકાન હતું. નજીકથી પસાર થતા તેમણે ક્ષાધર કલીનસોર્ન સોર્નને લોહીલીનાં કપડાંમાં હાથમાં નાની પેટી લઈ ઘર બહાર દોડતા જતા જોયા.

ધડાકા પછી તુરત જ ક્ષાધર વિલ્હેમ કલીનસોર્ન શાકભાજીના બગીચામાં દોડતા હતા ત્યાં અંધારામાં મકાનના એક ખૂણેથી ક્ષાધર સુપીરિયર લ સાલે બહાર આવ્યા. તેમનું શરીર—ખાસ કરીને પીઠનો ભાગ—લોહીવાળું થયું હતું; ઝબકારાએ તેમને ખારીમાંથી વાળી લીધા, અને કાચની દરચો જિડીને તેમને લાગી. ક્ષાધર કલીનસોર્ન હજીય મૂઢાવસ્થામાં હતા. તેમણે પ્રયત્ન કરીને પૂછ્યું: “ખાકીના બધા ક્યાં ગયા ?” એ જ વેળાએ મીશનના મકાનમાં રહેતા ખીજા બે પાદરીઓ બહાર આવ્યા. ક્ષાધર સ્ત્રીસલીકને કશી ઇંજા થઈ નહોતી. તેમના આધારે ક્ષાધર શીફર હતા ક્ષાધર શીફરના ડાબા કાન પર કાપ પડ્યો હતો, અને તેમાંથી ટપકતાં લોહીથી આખું શરીર રંગાઈ ગયું હતું. તેમના અંદેરા પર ફિકાશ આવી ગઈ હતી. ક્ષાધર સ્ત્રીસલીક જરા રાજી થયા હતા, કારણકે ઝબકારો થતા પોતે જેને મકાનમાં

સૌથી સલામત સ્થળ માન્યું હતું તે બારણાને આડે દોડીને ભરાઈ ગયા હતા. એટલે જ્યારે વટોળ આવ્યો ત્યારે તે ઊગરી ગયા. કાધર લ સાથે કાધર સીસલેકને કહ્યું: 'આ મૃત્યુ પામે તે પહેલાં જોને દાક્ટર પાસે લઈ જાઓ.' અને તે માટે નજીકના ખગકામાં ગેલેતા ડૉ. કન્ડા અથવા તો છ મકાનો છોડીને આવેલા ડૉ. કુછનાં નામો પણ સૂચવ્યાં. બન્ને જણા મકાનનું ફરિયાદ છોડી રસ્તે પડ્યા.

પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા ધર્મપાઠ શીખવતા મિ હોશીજિમાની છોકરી કાધર કલીનસોર્જ પામે દોડતી દોડતી આવી અને બોલી કે મારી બા તથા બહેન તમારા આંગણાની પાછળના મકાનના ખંડેરમાં દટાયેલાં પડ્યાં છે. પાઠરીઓએ પણ જોયું કે ફરિયાદ આગળ જ આવેલા કિન્ડરગાર્ટનના શિક્ષકનું મકાન પણ તેના પર તૂટી પડ્યું હતું કાધર લ સાથે તથા મિસિસ મુરાટાએ ભેગાં થઈ શિક્ષકને બહાર કાઢ્યા, જ્યારે કાધર કલીનસોર્જ ધર્મશિક્ષકના પડી ગયેલા ઘર આગળ ગયા તથા ભંગારનો ડુંગર ખોદવા મંડ્યા. નીચેથી કથો પણ અવાજ આવતો નહોતો હોશીજિમાના ઘરની સ્ત્રીઓ મૃત્યુ પામી હતી તે વિશે તેમને ખાતરી હતી. અંતે, અગાઉ રસોડાનો જે એક ખૂણો હતો ત્યાં મિસિસ હોશીજિમાનું માર્થ દેખાયું તેને મૃત્યુ પામેલ માની, તેમણે તેને માથાના વાળ જાલી બહાર કાઢવા માંડી; ત્યાં તો એકએક તેણે ચીસ પાડી: 'ઇતાર્! ઇતાર્! દુખે છે! દુખે છે!' કલીનસોર્જ વધારે ખોદી તેને બહાર કાઢી. આ ઢગલામાંથી તેની છોકરી પણ જીવી આવી, અને તેને પણ બહાર કાઢી બન્નેમાંથી કોઈને ખાસ ઇન્ક નહોતી પહોંચી.

મીથન-મકાનની જોડેના જાહેર સ્નાનાગારને આગ લાગી હતી, પરંતુ પાદરીઓએ માન્યું કે પવન દક્ષિણ તરફનો છે એટલે આપણું મકાન બચી જશે. છતાંય તકેદારી દાખલ ક્ષાધર કલીનસોર્જ અંદર જઈને પોતે જોને બચાવવા માંગતા હતા તેથી થોડીક વસ્તુઓ લઈ આવ્યા. તેમણે જોયું તો તેમનો ઓરડો વિચિત્ર અને કથાય મેળ વગરના ગોટાળાની દશામાં હતો. હીવાલની ખીંટીએ લટકતો પ્રાથમિકોપચારનો કોથળો એ જ સ્થાને એ જ સ્થિતિમાં હતો, પરંતુ નજીકની ખીંટીઓએ લટકતાં તેમનાં કપડાં દેખાતાં જ નહોતાં. તેમના મેજના કટકા ઓરડામાં વેરાયેલા હતા, ત્યારે મેજ નીચે સંતાડેલી કાગળ-પેટી જરાય ઘસરકા વગર ઓરડાના દરવાજા આગળ ધ્યાન એંચે તેમ આવીને પડી હતી. આ પેટીમાં દૈનિક માર્થનાની વર્ષની કિતાબ, સમસ્ત દેવળના હિસાબી ચોપડા, અને મીથનની માલિકીનું કાગળનાણું—જોને માટે તે જ પોતે જવાબદાર હતા—હતાં; એટલે પાછળથી ક્ષાધર કલીનસોર્જ તેને દૈવી બનાવ જ લેખતા. તરત ઘર બહાર ઢોડીને મીથનના હવાઈદુમલાથી બચવા માટે ચોળયેલ આથયસ્થાનમાં આ પેટીને તે મૂકી આવ્યા.

આ જ સમયે ક્ષાધર સીસલીક તથા ક્ષાધર શીફર—તેમને હજી પણ લોહી વહેતું હતું—પાછા આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે ડો. કન્ડાનું ઘર નાશ પામ્યું છે, અને કચો નદી-પરના ડો. કુજના ખાનગી દવાખાના તરફનો રસ્તો વિનાશ-વર્તુલની આગે બંધ કરી દીધો છે.

ડો. મસાકાજુ કુજનું દવાખાનું નદીના કાંઠે નહોતું,

નદીમાં જ હતું. આ લિથલપાથલ પછી ડૉ. કુલુ એવા સૂનમૂન થઈ ગયા હતા અને છાતી પર લીંસ દેતા પાટડાથી એવા સખત-રીતે દબાઈ ગયા હતા કે પ્રથમ તો જરાયે ખસવાનું પણ તેમને માટે અશક્ય થઈ પડ્યું હતું. આ અંધારી સવારે આમ લગભગ વીસ મિનિટ સુધી તે લથડી રહ્યા પછી તેમને એક વિચાર આવ્યો: હમણાં જ ભરતીનાં પાણી આ નદીઓમાં આવશે અને તેમનું માથું પણ તેમાં ઢંકાઈ જશે. આ વિચારે તેમને ગતિમાન કર્યા: તેમણે શરીર હલાવ્યું, તે આમતેમ ફર્યા, અને તેમણે હતું તેટલું બળ વાપર્યું (ખસાના દુખાવાના કારણે તેમનો કાળો હાથ તો નિરુપયોગી જ થઈ ગયો હતો), અને આ આપત્તિમાંથી તે મુક્ત થઈ શક્યા. થોડીક દિશુના આરામ પછી વળીઓના ઢગલા પર ચઢી તે નદીકાંઠે પહોંચતી એક લાંબી વળીનો આધાર લઈ દુઃખપૂર્વક બહાર આવ્યા.

એક કપડાંલેર હોવાથી ડૉ. કુલુ લીના અને ગંદા લાગતા હતા. તેમનું ગંજીફરાક ફાટી ગયું હતું, અને હઠપચી તથા પીક પર લાગેલા બૂંડા ધામાંથી તેમને લોહી ટપકતું હતું. આવી લથરથર દશામાં તે જ્યાં અગાઉ પેતાનું દવાખાનું હતું તેની નજીકના ક્યો પુલ આગળ આવ્યા. પુલ તૂટી નહોતો ગયો. ચરમા વગર તે ઝાંખું જોઈ શકતા હતા, પરંતુ આસપાસનાં પડી ગયેલાં ઘરોની સંખ્યા જોઈ તેમને ખરેખર આશ્ચર્ય થયું. પુલ પર જ તેમને માશી નામના એક હાકલર મિત્ર મળી ગયા, અને તેમણે તેમને ગભરાટમાં પૂછ્યું: "તમને શું લાગે છે, એ શું હશે?"

ડૉ. માશીએ જવાબ આપ્યો: "ખોલોટોવ" ફૂલખાળ

હોવી જોઈએ.” જપાનીઓએ જાતે વીળારાઈ જતા જોખાના ઢગને રોટી-છાળ ને ફૂલછાળનું નાણુક નામ આપ્યું હતું.

પ્રથમ તો ડૉ. કુલે જે જ આગ જોઈ શક્યા: એક તો તેમના દવાખાનામાંથી નદી ઉપર, અને બીજી દક્ષિણે દર પરન્તુ તે સાથે તેમને જાણેને જૂંચવે તેવું એક સીનું દરય પણ તેમણે જોયું. દાક્તરો તરીકે જન્મેએ તેની ચર્ચા કરી. હજીય આગ તો ધણી ઓછી લાગી હતી, છતાં વેદનાની અનંત વણુઝારમાં જતા હોય તેમ જખ્ખી લોકો ઉતાવળા ઉતાવળા પુલ ઓળંગતા હતા. તેમનામાંથી મણુનાં મોં તથા હાથ પર ભયંકર ઝઝેલા દેખાતા હતા.

“તમને આ શું લાગે છે?” ડૉ. કુલેએ પૂછ્યું, આવા દિવસે તો કોક સિદ્ધોત પણ આશ્ચર્ય આપનારો જાની જાય છે, અને ડૉ. માશી આ સિદ્ધાંતને ચીટકી રહ્યા: “કદાચ એ મોલોટોવ ફૂલછાળ જ હતી....”

મિત્રને વિદાય કરવા ડૉ. કુલે સ્ટેશને ગયા ત્યારે સવારે પવન જરાએ નહોતો. પરન્તુ હવે ચારે બાજુએથી પવન આવતો હતો. આગના નવા લડકાં લાલૂકતા હતા અને જલદી ફેલાતા હતા. ટૂંક સમયમાં જ ગરમ હવાના દારુણ વાવાઝોડાએ તથા કેજળેલા કોલસાના વરસાદે પુલ પર જિભા રહેવાનું અશક્ય બનાવ્યું. ડૉ. કુલે પૂલ નીચે પાણીમાં ગયા. ત્યાં બારપંદર જેટલા માણસો આશ્રય લેતા હતા તેનાં લંગારમાંથી છૂટેલા તેમના નોકરો પણ ત્યાં હતા. ત્યાંથી ડૉ. કુલેએ એક નર્સને એ ઇન્ડિપેન્ડેન્સી વળીઓએ પગથી લટકતી તથા બીજીને છાતીથી જડાઈ

ગયેલી ભેઠ. પુલ નીચે આવેલા ઘીજલ લોકોની સહાયથી તેમણે બન્નેને મુક્ત કરી એક દાણ એમને લાગ્યું કે એમને એમની લત્રીજનો અવાજ સંભળાયો. પરંતુ પછી તે જણાઈ જ નહિ. તેમની ચાર નર્સો અને ઇસ્પિતાલમાંના બે દર્દીઓ મરી ગયા હતા. ડૉ. કુજી પાછા પાણીમાં ગયા, અને આગ હરે તેની વાટ બોલા લાગ્યા.

ડૉ. કુજી, કન્દા, અને મારીની સ્થિતિ હિરોશિમાના દાક્તરો અને સર્જનોના મોટા ભાગના પ્રતિનિધિરૂપ હતી, અને શા માટે ખાટલા બધા જખ્મી નાગરિકો સારવાર વગર રહી ગયા, અને જે જીવ્યા હોત તે મૃત્યુ પામ્યા તેનું કારણ સમજાવવા પૂરતી છે. તેમની ઓફિસો તથા દવાખાનાં નાશ પામ્યાં હતાં. તેમનાં સાધનો વેરબિખેર થઈ ગયાં હતાં. તેમનાં અંગ પણ વતેજોડે અંશે અશક્ત બન્યાં હતાં. શહેરના ૧૫૦ દાક્તરોમાંથી ૬૫ તો મૃત્યુ જ પામ્યા હતા, અને બાકીના ધવાયા હતા. ૧૭૮૦ નર્સોમાંથી ૧૬૫૦ જેટલી મરી ગઈ હતી ચા તો ગંભીર ઘાને કારણે કામ કરવા અશક્ત બની હતી.

શહેરની સૌથી મોટી ઇસ્પિતાલમાં—રેડક્રોસની ઇસ્પિતાલમાં—૩૦માંથી ૬ દાક્તરો અને ૨૦૦ માંથી માત્ર ૧૦ નર્સો કામ કરી શકે તેમ હતાં. રેડક્રોસ ઇસ્પિતાલના સ્ટાફના કોઈ દાક્તર સુરક્ષિત રહ્યા હોય તો તે ડા. સસાકી. ધડાકા પછી તે પાટાઓ લેવા સ્ટોરમાં ગયા. ઇસ્પિતાલમાં ફરતાં તેમણે જોયેલા અન્ય ઓરડાની માફક આ ઓરડો પણ અસ્તવ્યસ્ત હતો. દવાના ખાટલા ખાનામાંથી બહાર પટકાઈ લાંગી ગયા

હતા. મલમ બીંત પર છંટાયો હતો. કેટલાક પાટાઓ તથા મરકથુરોકોમની એક આખી-ખાટલી લઈ તે ઉતાવળથી મુખ્ય દાકતર પાસે પહોંચ્યા અને તેમના ઘા બાંધ્યા. ત્યાંથી તે પડાગીમાં ગયા અને ઘવાયેલા દરદીઓ, દાકતરો તથા નર્સોને પાટાપિંડી કરવા માંડ્યા. ચરમા વગર તેમની એટલી ભૂલો થતી કે એક જખ્મી નર્સ પાસેથી તેમણે તેના ચરમા લઈ લીધા. દૃષ્ટિકોષ માટે તે ચરમા ચોખ્ખા નહોતા, છતાં ય કાંઈ નહોતું તે દરતાં પે સારું કામ આવતા હતા. (એક મહિના સુધી આ ચરમાથી તેને નિભાવવું પડ્યું.)

ડૉ. સસાકી કશી પણ પદ્ધતિ વગર જ કરતા કામ હતા. જે નજીક હતા તેમને તેમણે પહેલા હાથમાં લીધા. તુરંત જ તેમણે બેથું કે આખી પડાળી ભરાતી જતી હતી. ઇસ્પતાલના મોટા ભાગના લોકોને યથેલા ઘસારા અને ધાના ચિરાડા સાથે તેમણે બાંલીર બેઝેલા પણ જોયા. આવા દરદીઓ મોટે ભાગે બહારથી આવતા હતા, તે પણ તેમના ધ્યાનમાં આવ્યું. આવા લોકોની સંખ્યા એટલી મોટી હતી કે હળવા ધાનો ઉપચાર તેમણે મોકૂફ રાખ્યો. લોકો આવા ઘાથી મૃત્યુ ન પામે તેટલું કરવાની જ તેમણે હવે આશા રાખી. હજી વધારે સમય નીત્યો નહોતો, ત્યાં દરદીઓ જુદાજુદા ખંડની ભૂમિ પર, પ્રયોગશાળામાં તથા અન્ય ઓરડાઓમાં, પડાળી અને નિસરણી પર, મુખ્ય ઓરડામાં, દરવાજાની આડમાં અને પથ્થરનાં પગથિયાં પર, બહારના રસ્તે અને આંગણામાં, રસ્તાનાં મકાનોમાં ઠેરઠેર ઊભરાયે જતાં હતાં. ઘવાયેલા માણસો લંગડાવા માણસોને

ટકો આપતા; પાંગળાં બનેલાં કુટુંબો એકબીજાના આધારે આવતાં; ઘણા માણસોને બિલટી થતી હતી. શાળાની બાલિકાઓની મોટી સંખ્યા—તેમાંની કેટલીકને આગશેરીઓ સાફ કરવા માટે વર્ગોમાંથી બહાર લઈ જવામાં આવી હતી—ઈસ્પિતાલમાં આવી. અહીં લાખની વસતીવાળા આ શહેરમાંથી એક જ ઘાએ લગલગ એક લાખ મરી ગયા હશે. આ મૃત્યુની સ્થિતિમાં શુક્રાચા હશે, અને બીજા લાખ ઘવાયા હશે. આમાંના લગલગ ૬૨ હજાર જેટલા તે શહેરની સારામાં સારી ઇસ્પિતાલ તરફ આવ્યા. અને ઇસ્પિતાલ આ કૂચને પહોંચી વળવા અસમર્થ હતી કારણકે ત્યાં માત્ર ૬૦૦ જ ખાટલાઓ હતા, અને તે પણ ગંધા રોકાયેલા હતા. ઇસ્પિતાલમાં ગૂંચળાવા ટોળામાંના લોકો રહતા હતા, ઠા. સસાકી માટે ખૂબો મારતા હતા: “સેન્સી ! દાક્ટર....!” ઓછા ઘવાયેલા માણસો આવીને દાક્ટરની ખાંચ જેવતા અને વધારે ઘવાયેલાની સારવાર કરવા સાદુ તેમને તાબી જતા. મોતનાંવાળા પગે અહીંતહીં હસડાતા, સંખ્યાથી પ્રમિત ને અકિત થયેલા, અને આટલા ગંધા માંસપિંડથી ગલરાયેલા ઠા. સસાકી એ ધંધાનો બધો વિવેક શુભાવી બેઠા. તે હોંશિયાર સર્જન તથા હમદર્દ તરીકે કાર્ય કરતા અટકી ગયા; ધા સાફ કરતા, લપેડા કરતા, અને પાટા બાંધતા એક યંત્ર સમાન તે બની ગયા.

હિરોશિમાના કેટલાક જખ્મીઓ ઇસ્પિતાલનો ચંકા-સ્પદ ગ્રોખ માણવાને અસમર્થ હતા. ઈસ્ટ એશિયા ટીન વર્ક્સના નોકરીખાતાની ઓફિસમાં મિસ સસાકી પ્લાસ્ટર, લાકડું, પતરાં તથા પુસ્તકોના જંગી ઢગલા નીચે ટૂંટિયું

વાળીને મૂર્છિતાવસ્થામાં પડી હતી. લગભગ ત્રણ કલાક સુધી (તેના પોતાના અંદાજ પ્રમાણે) તે બેસાન રહી. તેની પ્રથમ સંવેદના ડાળા પગની દારૂણ વેદનાની હતી. પુસ્તકો અને બંગાર વચ્ચે એવું અંધારું હતું કે ભગૃતિ અને મૂર્છા વચ્ચેની સીમા સૂક્ષ્મ હતી. આ સીમા તેણે અવારનવાર ઓળંગી, કારણકે વેદના ભગવી અને શમી જતી. કોઈ વાર વેદના તીવ્ર હતી, ત્યારે તેને ધૂંટણ નીચેથી પગ કપાઈ ગયો હોય તેમ જ લાગતું હતું. પાછળથી ઉપરના ઢગલા ઉપર કોકનો પગરવ તેણે સાંભળ્યો, અને આસપાસના ઢગમાંથી ચિચિયારીઓ સંભળાઈ: “મદદ કરો ! બહાર કાઢો”

થોડાક દિવસ ઉપર ડો. કુલ્જો પાટો આપ્યો હતો. તે વડે ફાધર કલીનસોર્ન્ ફાધર શીફરના ઘા જેમતેમ બાંધ્યા અને લોહી અટકાવ્યું. કામ પૂરું કરી તે પુનઃ મીથનના મકાનમાં ગયા. ત્યાંથી લશ્કરી ગજુવેશમાંનું ભક્ષિત તથા જૂની ભૂરી પાટલૂન લઈ આવ્યા. આ પહેરી તે બહાર ગયા. પડોશમાંથી એક સ્ત્રી ડોહતી આવી અને કલીનસોર્ન્ને ખૂબો મારવા લાગી: ‘મકાન નીચે મારો પતિ દટાઈ ગયો છે, અને ઘરને આગ લાગી છે; તમારે આવવું જોઈએ, તેને બચાવવો જોઈએ.’

આ સમૂહવ્યાપી આપત્તિથી અંભઈ ગયેલા અને વધારે ને વધારે ઉપેક્ષા દાખવતા ફાધર કલીનસોર્ન્ કહ્યું: “અમારી પાસે ઝાઝો સમય નથી.” આસપાસના બધાં મકાનો સળગતાં હતાં, અને પવન ભેરથી ફૂંકાતો હતો.

તેમણે પૂછ્યું: " મકાનના બરોબર ક્યા બાગ નીચે તે છે તેનો તમને ખ્યાલ છે ? "

" હા, હા ! " પેડી ઝીઝે જવાળ વાળ્યો: " ચાલો, જલ્દી ચાલો."

જાનને મકાન નજીક ગયાં. મકાનના અવશેષો વેગથી સળગતા હતા. પરંતુ જાનને ત્યાં ગયાં ત્યારે જ ખગર પડી કે પનિ ક્યાં દટાયેલો છે તે વિશે સ્ત્રીને ખબર જ નહોતી. કાધર કલ્લીનસોર્જે બેચાર વાર ખૂમો મારી: " કોઈ ત્યાં છે ? " ક્યો ઉત્તર ન મળ્યો. કલ્લીનસોર્જે ઝીને કહ્યું: ' આપણે અહીંથી ચાલી નીકળવું જોઈએ—નહિતર આપણે પણ મરી જઈશું.' તે પોતાના ચોકઠામાં પાછા આવ્યા અને કાધર મુપીરિયરને ઉદેશીને બેઠ્યા કે આગ પવન સાથે બડપથી આવી રહી છે—અને પવન હવે ઉત્તર તરફથી વાઈ રહ્યો છે. જાધા માટે ચાલી નીકળવાનો સમય આવી ગયો છે.

તે જ વેળાએ, મીચનના મકાનના બીજા માળલાની બારીએ ધડાકાની હિચા તરફ દષ્ટિ ઠેરવીને ઊભેલા દેવળના મંત્રી મિ. કુકાર્થ તરફ કિન્ડરગાર્ટનના શિક્ષકે આંગળી ચીંધી. મિ. કુકાર્થની આંખમાંથી આંસુ રેલાતા હતા. સીડી જરા ડગમગતી હોવાથી કાધર સીસલીક બીજી સીડી ચોપવા મકાનની પછવાડે ગયા. ત્યાં એક તૂટેલા છાપરા નીચે દટાઈ ગયેલા માણસોની મદદ માટેની ખૂમો તેમણે સાંભળી આ છાપડું ઊંચકવા તેમણે પસાર થતા રાહદારીઓને બોલાવ્યા, પરંતુ કોઈએ કશું ધ્યાન ન આપ્યું. એટલે દટાયેલાઓને મરવા છોડવા સિવાય તેમનો છૂટકો નહોતો.

ફાધર ઠલીનસોર્જ મીથનના મકાનની અંદર ગયા અને વાંકીચૂંકી થઈ ગયેલી તેમજ ચીપ તથા ખ્વાસ્ટરથી ઢંકાયેલી સીડી સમારી તેમણે મિ. કુકાઈને ઓરડાના બારણેથી ઊતરી આવવા બૂમ મારી.

લગભગ પચાસ વર્ષના ઠીંગણા મિ. કુકાઈએ ધીરે રહીને માથું ફેરવ્યું. તેમની આંખમાં વિચિત્ર દ્રષ્ટિ હતી તેમણે કહ્યું: “મને અહીંયાં જ રહેવા દો.”

ફાધર ઠલીનસોર્જ ઉપર ઓરડામાં ગયા, અને મિ. કુકાઈના કોટ પકડી કહ્યું: “ચાલો મારી સાથે, નહિતર આમાં હોમાઈ જશે.”

મિ. કુકાઈએ ઉત્તર વાળ્યો: “મને અહીંયાં હોમાઈ જ જવા દો.”

ફાધર ઠલીનસોર્જ કુકાઈને ઓરડા બહાર કાઢવા હચમચાવવા માંડ્યા. તે વખતે ધર્મઅંધવાળો પેલો વિદ્યાર્થી ઉપર આવ્યો. તેણે મિ. કુકાઈના પગ પકડ્યા. ફાધર ઠલીનસોર્જ તેમના ખભા ઝાલ્યા. બન્ને જણાએ આમ લેગા થઈને તેમને નીચે સીડી ઊતરાવી નીચે ફળિયામાં લઈ આવ્યા. “હું ચાલી શકું તેમ નથી,” મિ. કુકાઈ બૂમો મારતા હતા: “મને અહીંયાં જ રહેવા દો.” ફાધર ઠલીનસોર્જ પૈસાવાળી પેટી લઈ આવ્યા અને મિ. કુકાઈને ખભા પર ઊંચકી લીધા. આખી ય ટોળી જિલ્લાના સલામત વિસ્તાર ઈસ્ટ પેરેડ મેદાન તરફ જવા નીકળી. તેઓ દરવાજા બહાર નીકળતા હતા તે જ વેળાએ સાવ બાળક સમાન થઈ ગયેલા મિ. કુકાઈ ખભા પર હાથ પછાડી આઈન્ક કરતા હતા:

“હું નહિ જાઉં, મારે નથી જવું.” સાવ અસંબદ્ધ રીતે કાધર કલીનસોર્જ કાધર લ સાલે તરફ વળ્યા અને કહ્યું: “આપણી બધી મિલકત ચાલી ગઈ છે—પરંતુ વિનોદવૃત્તિ તો હજી ય રહી છે.”

આખો રસ્તો ધસી આવેલાં ઘરોની દીવાલોથી અને તૂટી પડેલા ટેલિફોનના થાંભલાઓ અને તારોથી ઝિંચાળિય ભરાયેલો હતો. પ્રત્યેક ઊભા કે ત્રીજા મકાનમાંથી દટાયેલા અને તરછોડાયેલા માણસોના ઓપચારિક વિનય સાથેના અવાજો અનિવાર્યપણે આવતા હતા: “તામુકેટે કુરે! સહાય કરો!” જે ઝાડરોમાંથી આ અવાજ આવતા હતા: તેમાંના કેટલાકને તો મિત્રોના ઘર તરીકે પણ આ પાદરીઓ ઝોળખી શક્યા. પરંતુ આગના કારણે મદદ કરવાનું હવે જાને તેમ નહોતું. આખે રસ્તે મિ. કુકાઈ ગણગણ્યા કરતા હતા: “મને અહીંયાં જ રહેવા દો.” છૂટાંછૂટાં નહિ પણ જાણે એક આગમાં જ લખૂકતાં હોય તેવાં મકાનોની શેરી આગળ તે જાધા આવ્યા અને ત્યાંથી જમણી તરફ વળ્યા. સકાઈ પુત્ર તેમને ઈસ્ટ પેરેડ મેદાન તરફ લઈ જતો હતો ત્યાં આવી તેમણે જોયું તો સામા કિનારાની આખી વસતી આગમાં સપડાઈ હતી. એટલે આ પુત્ર ઝોળંગવાની તેમની હિંમત ન ચાલી અને ડાળી જાલુએ આવેલા અસાનો આગમાં આશ્રય માટે જવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. બે દિવસથી થયેલા મરડાના કારણે અશક્ત થયેલા કાધર કલીનસોર્જના પગ આ ફરિયાદ કરતા ભારથી લથડતા હતા, અને જાગ તરફ જતા રસ્તાને અવરોધતાં ભાંગેલાં ઘરોના

ખડકાયેલા દગલા પર ચઢવા જતા તેમના પગ ખરેખર લથડ્યા. મિ. કુકાઈને તેમણે પડતા મૂક્યા, અને નદીને કિનારે ચત્તાપાટ પડ્યા. તે જિજ્ઞાસા ત્યારે તેમણે મિ. કુકાઈને દોડી જતા જોયા. પુલ સમીપે જિજ્ઞાસા ડાઙન જેટલા સૈનિકોને તેમને અટકાવવા ફાધર કલીનસોર્જ ખૂબ મારી.

મિ. કુકાઈને પાછા લાવવા જતા હતા, ત્યાં ફાધર લ સાલેએ ખૂબ મારી: “ચાલો, હવે છૂટાવળ કરો, સમય ધરખાદ ન કરો.” જોટલે તેમણે મિ. કુકાઈની સંભાળ લેવા જેટલી વિનંતિ જ સૈનિકોને કરી. તેમણે હા પાડી. પરંતુ પેલો ભગ્નહૃદય માણસ તેમને હાથ ઝુકાવી દોડી ગયો હતો. પાદરીઓએ તેમને ઉઠ્ઠાવે જોયા ત્યારે તે આગ તરફ પાછો દોડતો હતો.

મિ. ટેનીમોટો કુદુંગ તથા દેવળ માટે ચિંતાતુર થઈને પ્રથમ તો કોઈના ટૂંકામાં ટૂંકા રસ્તે આવવા ગયા. શહેર તરફ જનારા એ એકલા જ હતા. તેમણે સેંકડો માણસોની કતારો નાસી છૂટી જોઈ. તેમાંના પ્રત્યેકને થોડીઘણી ઈર્ષ્યા થઈ હતી. કેટલાકની જામરો ઝાળી ગઈ હતી; કેટલાકનાં મોં અને હાથ પરની ચામડી લગડતી હતી. હાથમાં કાંઈ લઈ જતા હોય તેમ કેટલાક વેદનાના કારણે ખૂબ હાથ જિંચા રાખી ચાલતા હતા. કેટલાક ચાલતાં ચાલતાં જિલટીઓ કરતા હતા મણા નગ્ન હતા એ તો ફાટેલે કપડે હતા. એમનાં નગ્ન શરીર પર ઝંઝેલાં જો આકૃતિઓની કારીગરી કરી હતી—અંદરના ખમીસના ચટાપટાની. કેટલીક સ્ત્રીઓના શરીર પર (સફેદ કપડાં ઝોગ્યની

ગરમીને પાછી ઠેલતાં હતાં, ત્યારે કાળાં કપડાં તે ગળી જતાં અને ગરમી ચામડી સુધી જતી) તેમના પહેરવેશ—કોમીનો—પર હોય છે તેવાં કૂલોની લાત પડી હતી. ઘવાયેલા હોવા છતાં ઘણા પોતાથી વધારે જખમો ધયેલાઓને ટેકો આપતા હતા. લગભગ બધાનાં જ માથાં નમેલાં હતાં, બધા સીધું જોતા હતા, મૂંગા હતા; મોં પર બહો કંથો જ લાવ નહોતો.

કોઈ પુલ અને કેનન પુલ ઓળંગી, આખે રસ્તે દોડતાં આવી, શહેરની મધ્યમાં આવતા મિ.ટેનીમેટોએ જોયું કે બધાં જ મકાનો પડી ગયાં છે અને ઘણાને આગ લાગી છે. અહીં ઝાડ સૂકાં હતાં, તેમનાં થડિયાં કજળેલાં હતાં. તેમણે થોડીક જગ્યાએથી ખંડેરામાં જવા પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ આગની જ્વાળાઓએ તેમને અટકાવ્યા. ઘણાં મકાનો નીચેથી લોકો મદદ માટે ખૂંચે ભારતા હતા. પરંતુ મદદ કરનાર કોઈ નહોતું. સામાન્યતઃ ઊંચરી ગયેલાઓ તે દિવસે સર્ગાવહાલાં કે પડોશીઓને જ મદદ કરતા; વેદનાના વિસ્તાર પામતા જતા વર્તુલને સહી લેવા કે સમજવાને તે દિવસે કોઈ તત્પર ન હતું. એક ખ્રિસ્તી તરીકે આ બધા કસાઈ ગયેલા માટે તેમનું હૃદય અનુકંપાથી ભરાઈ ગયું. એક જપાની તરીકે સુરક્ષિત રહી જવાની તેમને શરમ લાગી. દોડતા દોડતા તેમણે પ્રાર્થના કરી: “પ્રભુ આમને જાચાવો અને આગમાંથી ઉગારો.”

ઢાળી બાબુએ જવાથી આગમાંથી છટકાશે તેમ માની તે પાછા કેનન પુલ પર થઈ લાંબા અંતર સુધી એક નદીને કિનારે કિનારે આવ્યા. તેમણે વચમાં આવતી પગથીઓ

દ્વારા અંદર જવાનો પ્રયાસ કરી જોયો. પરંતુ આ બધા જ માર્ગ બંધ હતા. એટલે વધુ ડાળી તરફ જઈ તે શહેરને અર્ધગોળાકારમાં વીંટી દેતી રેલવે લાઈન પર આવેલા યોકોગાવા સ્ટેશન તરફ દોડ્યા. ત્યાં સળગતી ટ્રેન તેમના જોવામાં આવી. અત્યાર સુધી જોયેલા નુકસાનનો વિસ્તાર એટલો મોટો હતો કે તળેટીમાં આવેલા ગીચોન પરા તરફ જો માઇલ સુધી એ ઉત્તરે દોડ્યા. આખે રસ્તે તેમણે દાઝેલા અને ધવાયેલા માણસોને પાછળ મૂકી દીધા. ક્યોક શુનો ક્યો હોય તેમ ઉતાવળમાં દાગેજમણે જતા અને ચાલતા માણસોમાંથી ઢોકળે કહેતા, “મને માફ કરજો. મારે તમારા જેવો બોલો વેડવાનો નથી.” ગીચોન નજીક તેમને શહેરને મહદ કરવા જતા શ્રામવાસ્તીઓ સામા મળ્યા. તેમને જોઈ કેટલાક એકસામટા બોલી બોલ્યા: “જુઓ તો! આમને જરાએ ઇન્ક થઈ નથી લાગતી.” ગીચોન જઈ એટા નદીના જમણા કિનારા તરફ તે વધ્યા, અને પુનઃ આગ સામે આવ્યા. ત્યાં સુધી કિનારે આગ નહોતી, એટલે ખમીસ અને જોડા ફેંકી તેમણે નદીમાં જંપલાન્યું. મધવહેણે પ્રવાહ ઠીકઠીક બળવાન હતો. આખરે શ્રમ અને ભયે એ ગતાર્થ ગયા હતા. ઘોડાક માઇલો સુધી તો એ દોડ્યા જ હતા. તે પાંગળા બની ગયા અને પાણીમાં જેંચાયા. તેમણે પ્રાર્થના કરી: “આ નદી એળંગવામાં મને સહાય કર! પ્રભો! જ્યારે મને જરાએ ઇન્ક થઈ નથી, ત્યારે આવી રીતે ટૂંકી મરવામાં ક્યો અર્થ નથી.” થોડીક મહેનત બાદ તે હળવા વહેણમાં આવ્યા.

કિનારે આવી તે શિરો દેવળ સુધી દોડ્યા ત્યાં પાછી

આગ હતી. તેને વળીને ડાળી બાબુ તરફ જવા તે નીકળ્યા. ત્યાં ન માની શકાય તેવા નસિબસંજોગે તેમને તેમની પત્નીનો લેટો થઈ ગયો. તેના હાથમાં નાનો પુત્ર હતો. લાગણીથી જ મિ. ટેનીમોટો એટલા બધા શ્રમિત થઈ ગયા હતા કે કોઈ પણ વાતથી તેમને વિસ્મય થાય તેમ હતું જ નહિ. પત્નીને તે લેટી પણ શક્યા નહિ: માત્ર એટલું જ પૂછી શક્યા, “ શેમકુશળ ખરી ને ! ” પત્નીએ વાત કરી: યુશિ-કાથી આગલી રાતે જ જાણે ધડાકા માટે સમયસર જ હું ઘેર આવી, અને હાથમાં બાળક સાથે દેવળ નીચે દટાઈ. ઉપરથી ભંગારનો ઢગલો કેવી રીતે નીચે દબાવતો હતો અને બાળક કેવું રડતું હતું તે પણ તેણે કહ્યું. ત્યાં પ્રકાશનું એક કિરણ આવતું બેઠું. એક હાથ વડે ધીરેધીરે પોતે બાકોડું મોઢું કપું. અર્ધા કલાક પછી બળતા લાકડાના તૂટવાનો અવાજ આવ્યો, અંતે બાળકને બહાર કાઢવા જેટલું બાકોડું મોઢું થયું હતું. તે પણ ધીરે રહીને તેમાંથી બહાર ચઢી આવી. હવે તે યુશિકા પાછી જતી હતી. મિ. ટેનીમોટોએ કહ્યું કે, ‘ દેવળ બેવાની તથા પડોશી મંડળના માણસોની દરકાર લેવાની મારી ઇચ્છા છે. એટલે હું ત્યાં જઈશ.’ બંને જાણે આકસ્મિક રીતે મળ્યાં હતાં અને એ જ રીતે ચક્રિત અવસ્થામાં તેઓ એકબીજાથી છૂટાં પડ્યાં.

આગની આસપાસના રસ્તાએ મિ. ટેનીમોટોને ઈસ્ટ પેરેડ મેદાન પર આણ્યા. આ જગ્યા સ્થળાંતર માટે હોવાથી ત્યાંનું દરેક લીંપણ લાગતું હતું: ત્યાં દાઝેલાં અને ઘવાયેલાંની કતારો ને કતારો હતી. દાઝ્યાં હતાં તે ખૂબો

મારતાં હતાં: “મીઝુ! મીઝુ! પાણી પાણી!” મિ. ટેની-
 મોટોએ સ્ત્રી પર એક વાસણ પડેલું જોયું, અને નજીકના
 ભાંગેલા ઘરમાં હજીય થાણું રહેલો નજીક જોયો. આ પીડાતા
 માણસોને માટે તેમણે પાણી લાવવા માંડ્યું. ત્રીસેક જણને
 આવી રીતે પાણી આપ્યું, ત્યારે તેમને લાગ્યું કે આમાં
 તો ઘણો સમય જતો હતો. એટલે તરસથી ખૂબો મારતા
 અને હાથ પ્રસારતા બીજા માણસોને તેમણે મોટેથી કહ્યું: “મારે
 ઘણા માણસોની રોષભાજ કરવાની છે.” એમ કહી હાથમાં
 વાસણ લઈ, એ નદીતરફ દોડ્યા અને નદીને સાંધતી એક નીચા-
 લુવાળી જમીનની પટ્ટીમાં પડ્યા. ત્યાં સેંકડો માણસો હતા. તે
 બધા એટલા સખત રીતે ધવાયેલા હતા કે સજગતા શહેરથી
 વધારે દૂર જવાની તેમનામાં શક્તિ રહી નહોતી. તેમણે
 આ એક ટટાર, બિન-જખમી માણસને જોયો કે ટુરત જ
 તેમનું ગાલું શરૂ થયું: ‘મીઝુ, મીઝુ.’ મીઝુ. મિ. ટેનીમોટો
 તેમને અનાદર ન કરી શક્યા. તેમણે નદીમાંથી પાણી
 લઈ તેમને પાવા માંડ્યું. પરંતુ આ એક બૂલ હતી,
 કારણકે પાણી ભરતીનું અને ખારું હતું. એવામાં બેત્રણ
 મહવાઓ અસાના બાગમાંથી ધવાયેલા લોકોને સામા
 કિનારે લઈ જતા હતા, તેમાંનો એક મહવો આ પટ્ટી
 આગળ આવ્યો. એટલે મિ. ટેનીમોટો મોટેથી બોલી, મારી
 માગી, તેમાં ચડી બેઠા. તે સામે કિનારે ગયા. ત્યાં નાના
 છાંડવામાં સૂચનાનુસાર આવેલા તેમના પડોશી મંડળના
 કેટલાક સખ્યોને તેમણે જોયા. ત્યાં તેમના ઘણા મિત્રો અને
 ઓળખીતાઓ પણ હતા. તેમાં કાપર ક્લીન્સોર્જ અને
 બીજા કેટલાક કેમોત્રિકો હતા. પરંતુ તેમાં તેમના ખાસ

હિરોશિમા

મિત્ર કુકાર્થ તેમને ન જણાયા. “કુકાર્થ મહાશય ક્યાં છે?” તેમણે પૂછ્યું.

“અમારી સાથે આવવા તે તૈયાર નહોતા,” ક્ષાધર ઠલીનસોર્ને કહ્યું: “એટલે એ પાછા દોડી ગયા.”

મિસ સસાકીએ પતરાના કારખાના નીચે પોતાની સાથે દટાયેલા માણસોના અવાજ સાંભળ્યા, એટલે તેમને તેણે બોલાવવા માંડ્યા. સૌથી નજીકના પડોશમાં કારખાનામાં કામ કરવા બોલાવાયેલી મહાશાળાની એક છોકરી હતી. તેણે કમ્મર ભાંગ્યાની ક્ષરિયાદ કરી. મિસ સસાકીએ ઉત્તર આપ્યો: “હું પણ અહીંયાં જ પડી છું. મારાથી ચલાવું નથી. મારો કાબો પણ કપાર્થ ગયો છે.”

ચોડાક સમય પછી ઉપર કાંઈના ચાલવાનો તથા આમતેમ કરવાનો અવાજ આવ્યો. ગમે તેમ હોય, તેણે ખોદવાનું શરૂ કર્યું.

તેણે કેટલાક માણસોને મુક્ત કર્યા: તેમાં પેલી વિદ્યાર્થીની પણ નીકળી. તેની કમ્મર ભાંગી ગઈ નહોતી, અને તે બહાર આવી. મિસ સસાકીએ આ સહાયકને ખૂબ મારી. તેણે એ દિશા તરફ ખોદવા માંડ્યું. તેણે ઢગલાબંધ ચોપડીઓ ખસેડીને એક નીક બનાવી. આ નીકમાંથી મિસ સસાકી તેનો પરસેવાવાળો ચહેરો બહાર કાઢી શકી.

તે બોલ્યો, “તમે બહાર આવો.”

“પણ મારાથી ચલાવું જ નથી ને!” મિસ સસાકીએ ઉત્તર આપ્યો. પેલા માણસે જરા વધારે જબાબ કરી અને

બધું બળ અજમાવી બહાર આવવા સૂચવ્યું. ‘પરંતુ તેણે જોયું’ તો મિસ સસાકીના પગ પર પુસ્તકો બંધકાયેલાં હતાં, આ ચોપડીઓ પર પુસ્તકોની એક આવમારી મૂકી હતી, અને તેના પર એક લારે પાટડો પડેલો હતો. “જરા થાંભો,” તેણે કહ્યું: “ચાલો, હું ઠેરા લઈ આવું”

પેટ્રો માણસ લાંબા સમયે પાછો આવ્યો. પણ હવે તેના મિનજ ઠેકાણે નહોતો: જાણે મિસ સસાકી પોતે જ પોતાની દશા માટે જવાબદાર હતી! તેણે પેટ્રો નીકમાંથી ખૂમ મારી: “તમને મદદ કરવા અમારી પાસે મદદના માણસો નથી. તમારે જાતે જ બહાર આવવું પડશે.”

“એ તો અસંસવિત છે. મારો ડાંગો પગ.....” મિસ સસાકીએ કહ્યું ત્યાં તો પેટ્રો માણસ ચાલ્યો ગયો હતો.

બહુ વારે બીજા ચોડાક માણસો આવ્યા અને તેમણે મિસ સસાકીને બહાર કાઢી. તેના ડાંગો પગ સાવ છૂટો નહોતો થઈ ગયો—પરંતુ તે બૂંદી રીતે ઘવાયો અને કપાયો હતો. ધૂંટણ નીચે એ જાણે લટકીને રહ્યો હતો તે લોકો તેને ઊંચકીને ફગિયામાં લાવ્યા વરસાદ પડતો હતો. વરસાદમાં જ તે જમીન પર ઝેડી. વરમાદ વધવા માંડ્યો એટલે ઠેાંઠકે બધા ઘવાયેલાઓને કારખાનાનાં આશ્રયસ્થાનોમાં જવાનું સૂચવ્યું “અદર ચાલો,” એક જખમી સ્ત્રીએ મિસ સસાકીને કહ્યું: “ફૂટતાં ફૂટતાં આંવી શકાયે” પરંતુ મિસ સસાકી ખસી ન શકી—તે વરસાદમાં જ બેસી રહી પછી એક માણસ લોખંડનું મોટું પતડું લઈ આવ્યો, અને તેને હાથમાં લઈ તેની નીચે મૂકી આવ્યો. મિસ

સસાકી તેના પાઠ માનતી હતી, ત્યાં તે કરચ્છ રીતે ઘવા-
યેલાં બે જણને તેની સાથે મૂકી ગયો. આ બેમાં એક સ્ત્રી
હતી, અને તેનું આખું સ્તન કપાઈ ગયું હતું. બીજો પુરુષ
હતો અને તેનું મોં જાગવાને કારણે કાચા માંસ જેવું થઈ
ગયું હતું. પછી કોઈ પાછું ન આવ્યું. વરસાદ બંધ થયો.
વાદળઘેરી બપોર ધગધગતી હતી. આ વાંકા પતરાના ઢોળા
કટકા નીચે આરામ લેતી આ ત્રણ બિહામણી વ્યક્તિઓને રાત
પડતાં અગાઉ તો ભારે દુર્ગંધ આવવા લાગી.

નોબોરી-આ પડોશી મંડળના આગલા વડા યોશિડા
એક ઉત્સાહી માણસ હતા. તે જ્યારે જિહ્વાનાં આશ્રય-
સ્થાનોના હવાલામાં હતા ત્યારે હંમેશાં બડાશ હાંકતા કે
આખા હિરોશિમાને ભલે આગ ઘેરી વળે, પણ નોબોરી-
ઓમાં તે કદી નહિ પેત્રી શકે. બોમ્બે તેનું ઘર ઉરાડી
દીધું, અને મોલે તેના યગ જમીન સાથે જડી દીધા. રસ્તા
પરનું જેસ્ચુઈટ મીશનનું મકાન તથા રસ્તે ઉતાવળે આલ્યા
જતા માણસો તેમને જરોબર દેખાતા હતા. ઉતાવળમાં
દોડતાં, બાળકો સાથેનાં મિસિસ નાકામુરાએ અને ખાંધ
પર મિ કુકાઈને ઊંચકી જતા ક્ષાધર કલોનસોર્જે તેમને
જોયા પણ ભાગ્યે જ. જેની વચ્ચે તે પસાર થતા હતા તે
આપત્તિઓના અસ્પષ્ટ વૃંદના તે એક ભાગરૂપે હતા. મદદ
માટેની તેમની ચીસોનો કરો ઉત્તર ન મળ્યો. મદદ માટે
ખૂસો મારનારા એટલા બધા હતા કે તેની નોખી નોખી ખૂમ
સંજળાય તેમ જ નહોતું. એ બધા આગળ આલ્યા ગયા.
નોબોરીઓ ખાલી થઈ ગયું, અને આગ અંદર વધવા લાગી.
આખા વિસ્તારમાં તેમણે લાકડાનું એકમાત્ર પેટું મીશન-

મકાન ઊભું નેરું. તે પણ આગની જ્વાળામાં લપેટાઈ ગયું હતું. તેમના ચહેરા પર તેની ગરમીની સખત જાળ લાગતી હતી હવે જ્વાળાઓ રસ્તાની તેમની ણાબુએ આવી અને તેમના ઘરમાં પેડી. બીજા શક્તિના પ્રચંડ આવિલવિ તે ઊભા થયા, અને જે આગ અહીંયાં આવવાની જ નહોતી એવી તેમની માન્યતા હતી તે આગથી વીટાયેલી નાભારી-ચોની ગદીઓમાં તે ફેડવા લાગ્યા. તેમનું વર્તન કોક ઘરડા માણસ જેવું થઈ ગયું. જે મહિના પછી તેમના વાળ પણ ધોળા થઈ ગયા.

ડો. કુલ આગની જાળથી બચવા માટે ગળા સુધી પાણીમાં ઊભા હતા. ત્યાં પવન વધારે ને વધારે ભેરથી ફૂંકાવા લાગ્યો અને પાણીનો વિસ્તાર નાનો હોવા છતાં મોજાં એટલે જિંદગી મળવા લાગ્યાં કે પુલ નીચેના માણસોના પગ પણ ડગમગવા માંડ્યા ડો. કુલ કિનારા પાસે ગયા, નીચા નમ્યા, અને કામ કરી શકતા હાથ વડે તેમણે એક મોટો પથ્થર પકડ્યો. પાછળથી નદીને કાંઠે કાંઠે આગળ ધપવાનું શક્ય બન્યું, અને ડો. કુલ જે બચેલી નર્સો સાથે સામે વહેણે જસો વારનું અંતર કાપી અસાનેા જાગની પટ્ટી સુધી આવ્યા. ત્યાં ઘણાં ઘાયલો રેતીમાં પડ્યાં હતાં. ડો. માશી પણ તેમના કુટુંબ સાથે ત્યાં હતા. બોમ્બ ફાટ્યો ત્યારે બહાર ફરવા ગયેલી ડો. માશીની ઓકરી બન્ને હાથે પગે સખત રીતે દાઢી ગઈ હતી, પરંતુ તેનું મોં બચી ગયું હતું પોતાનો ખલો ખૂબ દુખતો હતો, છતાં ડો. કુલએ આ ઓકરીના ગ્રંથેડા જિજ્ઞાસાપૂર્વક તપાસ્યા.

પછીથી એમણે પણ લંબાવ્યું. આસપાસ દુર્દશા હોવા છતાં
ય તેમને પોતાના દેખાવની શરમ આવતી હતી. ફાટેલા અને
લોહીવાળા અંદર પહેરવાના કપડાને કારણે પોતે ગિખારી
જેવા લાગતા હતા. તે વિશે તેમણે ડૉ. માર્શીને કહ્યું પણ
ખરું. નમતી ગપોરે જ્યારે આગ ઠરવા આવી, ત્યારે તેમણે
નાગાત્સુકાના પરામાં આવેલા બાપીકા ઘરે જવાનો નિર્ણય
કર્યો. તેમણે ડૉ. માર્શીને સાથે આવવા કહ્યું. પરંતુ તેમણે
જવાબ વાળ્યો: ‘હું તો દીકરીની ઇચ્છાને કારણે કુટુંબ સાથે
આ ખાડીમાં જ પડ્યો રહીશ.’ ડૉ. કુશી નર્સો સાથે યુશિકા ગયા,
ત્યાં સર્ગાવડાલાંનાં અર્ધતૂટ્યાં ઘરોમાં મૂકી રાખેલા પ્રાથ-
મિકોપચારનાં સાધનો તેમને હાથ લાગ્યાં. બન્ને નર્સોએ
તેમને અને તેમણે નર્સોને પાટા બાંધ્યા. બધાં આગળ
ગયાં. બહુ જોછા લોકો હવે રસ્તામાં ફરતા હતા. ઘણા
લોકો પગપાયરીએ બેઠા થા સૂતા હતા, બિલટી કરતા હતા,
મૃત્યુની શહ જોતા હતા, અને મરણશરણ થતા હતા.
નાગાત્સુકાને રસ્તે રજાતાં શબોની સખ્યા વધારે ને વધારે
ગૂંચવતી હતી. દાક્ટરને પ્રશ્ન થયો: “મોલોટોવની ફૂલછાબે
જ આટલું બધું નુકસાન કેયું?”

ડૉ. કુશી સાંજે બાપીકા ઘર પહોંચ્યા. શહેરની
મધ્યથી એ પાંચ માર્શલ દૂર હતું. પરંતુ તેનું જીવન
બચી ગયું હતું અને બારીઓ લાંબી ગઈ હતી.

આખો દિવસ લોકો અસાનો બાગમાં આવે જ જતા
હતા. આ બાગની બાગીર ધડાકાના સ્થળથી ધણે દૂર હતી,
એટલે તેના વાંસ, ચરૂ, અને જવારા હજી ય સજીવન હતા.

આ હરિયાળી જગ્યા નિરાશ્રિતોને આમંત્રતી હતી—એક એ કારણે કે અમેરિકનો પાછા આવશે તે પછી મકાનો પર જ બેઠા નાંખશે; અને બીજું આ હરિયાળું ઉપવન શીતળતા અને શુભનના નામિસ્થાન સમું લાગતું હતું. શાંત સરોવરો અને કમાનવાળા પુલો સાથેના ભગીરના કુંદર ખડકો સંપૂર્ણતઃ જપાની, સલામત ને સમસાધારણ લાગતા હતા. તે સાથે પાંદડાં નીચે છુપાઈ જવાની પ્રાચીન પરંપરા તરફ વળવાની અદ્ભુત ઝંખના પણ કેટલાકમાં હતી. અહીં મિસિસ નાકામુરા અને તેનાં બાળકો સૌથી પ્રથમ આવ્યાં, અને નદીકાંઠાની વાંસની ઝાડીમાં તેમણે મુકામ કર્યો તેમને ખૂબ તરસ લાગી હતી એટલે તે નદીમાંથી પાણી પીવા માંડ્યાં. તુરત જ તેમને અકળામણ થઈ, અને બિલ્ટી-ઓ થવા માંડી. આખો દિવસ તેમને બકારી આવ્યા કરી. બીજા બધાને પણ બકારી આવતી હતી. એ બધાને લાગ્યું કે અમેરિકનોએ નાંખેલા ગેસના કારણે આ માંદગી આવી છે (બેઠા દાટવાથી ‘વીજળી-વાસ’—બેઠાના અણુઓની પ્રબળ વાસ—ને કારણે કદાચ આ હશે). કાંધર કલીનસોર્જ અને બીજા પાદરીઓ જ્યારે મિત્રો તરફ ભ્રમ માથું નમાવતા બાગમાં આવ્યા, ત્યારે બધાં નાકામુરા માંદાં પડી જમીન પર સૂતાં હતાં. મીશનની પડોશમાં રહેતી અને નાકામુરાની પાસે આવીને બેઠેલી ઇવાસાકી નામની એક સ્ત્રીએ જિમાં ધઈ પાદરીને પૂછ્યું કે, “હું છું ત્યાં જ રહું કે તમારી સાથે આવું ?” કાંધર કલીનસોર્જે જવાબ વાળ્યો: “સલામત સ્થળ વિશે મને પોતાને લાગ્યે જ બળર છે.” તે ત્યાં જ રહી, કશા ય ધા કે ઝંઝેલા વગર તે છેક સાંજે મરણ

પામી. પાદરીઓ કાંઠે કાંઠે આગળ ગયા, અને તેમણે થોડાંક ગાડવાંમાં મુકામ કર્યો. શાધર હા સાલેએ જમીન પર લાંબાબુ અને સૂઈ ગયા. સ્વીપરો પહેરનાર ધર્મશાસ્ત્રનાં વિદ્યાર્થીએ કપડાંની એક પોટલી સાથે લોધી હતી, અને તેમાં ચામડાના જોડાની બે જોડ હતી. ખીજાઓની સાથે તે જ્યારે ખેઠા, ત્યારે એને ખળર પડી કે આ પોટલાને કોઈએ ફાડ્યું હતું અને તેમાંથી બે જોડાઓ પડી ગયા હતા—અને હવે બાકી માત્ર ઠાળા પગના બે જોડા રહ્યા હતા. પાછા ફરીને તે જમણા પગનો એક જોડો લઈ આવ્યો. પાદરીઓને મળતાં તેણે કહ્યું, “ખરેખર વિચિત્ર છે ! પરંતુ વસ્તુઓની હવે કાંઈ કિંમત રહી નથી. ગઈ કાલે મારા જોડા એ મારી મોંઘામૂલો સંપત્તિ હતી—આજે મને તેની પરવા નથી. એક જોડો બસ છે.”

શાધર સીસલીઠે કહ્યું : “મને ચ એમ જ લાગે છે. પહેલાં મેં ચોપડીઓ સાથે લાવવાનું વિચાર્યું હતું. પછી લાગ્યું કે ચોપડીઓ માટે આ કાંઈ સમય નથી.”

હાથમાં વાસણ સાથે જ્યારે મિ. ટેનીમોટો આ લતામાં આવ્યા ત્યારે તે ખિચોખિચ લરાઈ ગયો હતો. મૃત્યુ પામેલામાંથી જીવતાઓને જુદા તારની કાંઠવાનું કામ સરળ નહોતું; કારણ કે ઘણા માણસો ઉધાડી આંખે નિશ્ચેષ્ટ પડ્યા હતા. શાધર કલીનસોર્જ માટે હબ્બરો જખમીઓ જ્યાં ચાતના વેકતા હતા તેવી આ નદીકાંઠાની ઝાડીની શાંતિ, જીવનના નમ્ર અનુભવના સૌથી લીધણ અને વિકરાળ અંગે સમાન હતી. ઘનાયેલા મૂંગા હતા; કોઈ રડતું ન હોતું

અરે વેદનાની ચીસો પણ પાડતું ન હોતું, કોઈને ફરિયાદ કરવાની નહોતી. ઘણા મરતા પણ કોઈ અવાજ કરતું નહોતું. બાળકો સુદાંત જૂમો મારતાં નહોતાં. ઘણું જોઈ મારુસો કંઈક પણ ધોલતા હતા. અને જ્યારે જેમના ચહેરા ઝંઝેલાને કારણે લગભગ સ્થામ જળી ગયા હતા, તેમને કાધર કંઠીનસોર્જે પાણી આપ્યું, ત્યારે પોતાને ભાગે આવતું પાણી પી તેમણે આભાર માનતા હોય તેમ જરાક માથું ઊંચું કરી નમન કર્યાં.

મિ. ટેનીમોટોએ પાદરીઓને આવકાર્યા અને પછીથી બીજા મિત્રોને જોવા નજર દોડાવી. મેથોડિસ્ટ શાળાના ડાયરેક્ટરનાં પત્ની મિસિસ મત્સુમોટો તેમના જોવામાં આવી. મિ. ટેનીમોટોએ તેમને પૂછ્યું: 'તરસ લાગી છે?' તેમણે હા પાડી. એટલે અસાનો બાગમાંના એક ખાઓ-ચિયામાંથી તેમણે વાસણમાં પાણી લાવી આપ્યું. પછી તેમણે પોતાના દેવળ તરફ જવાનો નિર્ણય કર્યો જે રસ્તે પાદરીઓ નાસી આવ્યા હતા, તે જ રસ્તે નોબોરી-ચોમાં તે ગયા. પણ તે બહુ લાંબે જઈ શક્યા નહિ, રસ્તે ફેલાતી આગ એટલી વિકરાળ હતી કે તેમને પાછા જ ફેરવું પડ્યું. તે નદીકિનારે આવ્યા, અને મછવાનો શોધ કરવા લાગ્યા. તે એટલા સારુ કે અસાનો બાગમાંથી વધારે ગંભીર રીતે ઘવાયેલામાંથી કેટલાકને આ વધતી આગમાંથી બચાવી સામે કિનારે લઈ જઈ શકાય. એવામાં તેમને નદીકિનારે પડેલી આનંદ-નોકા દેખાઈ. પરંતુ અંદરનું દરય લયાનક હતું; તેમાં લગભગ નાગા, જૂંડી રીતે દાઝેલા, અને જાણે

એકસાથે જ મરી ગયા હોય તેવા પાંચ માણસોનાં શવ પડ્યા હતાં. ગિ. ટેનીમોટોએ તેમને હોડીમાંથી ઊંચક્યા. ઊંચકતાં ઊંચકતાં તેમને કાણુબર થઈ આવ્યું : ‘ અરે ! આ રૂંધેને તેમને માર્ગે જતાં અને તેમની હોડી વહેતી કરતાં પોતે અટકાવી રહ્યા છે. ’ તેમને આ મરણમાં પોટેલાઓને ખલેલ પહોંચાડતાં ત્રાસ છટ્યો. તે મોટેથી બોલી ઊઠ્યા : “ માફ કરજો આ હું તમારી હોડી લઈ છું તે. છુપે છે તેમને માટે મારે એને કામે લેવી છે. ” હોડી બારેખમ હતી, પણ પ્રયત્ન કરીને તે તેને નહીંમાં લઈ આવ્યા. હલેસાં હતાં નહિ. હોડીને હંકારવા માટે માત્ર એક જાડો વાંસ જ હતો. તેમણે બાગના સૌથી ગીચ ભાગ તરફ સામે વહેણે હંકારી, અને ઘવાયેલાઓને લઈ જવા માંડ્યા. દરેક ફેરે તે દશથી બાર જણાને લઈ જઈ શકતા. પરંતુ નદી મધ્યમાં ઊંડી હતી તેથી તેમને વાંસથી બારે બેરથી હલેસાં મારવાં પડતાં. આમ દરેક આંટામાં લાંબો સમય જતો. એ રીતે કંઈ કલાક સુધી તેમણે કામગીરી બજાવી.

ચડતે બપોરે આગે અસાનો બાગની ઝાડીમાં પ્રવેશ કર્યો. હોડી લઈને ગિ. ટેનીમોટો ચાછા કરતા હતા, ત્યાં તેમણે નદીકિનારે સંખ્યાબંધ માણસોને એકઠાં થયેલાં જોયાં. ત્યારે પહેલવહેલો તેમને આનો ખ્યાલ આવ્યો. કિનારે આવી તેમણે તપાસ કરી, અને આગ જોઈ ખૂબ મારી : “ જેને ઝાઝી ઇબ્બ ન થઈ હોય તેવા તમામ જીવાનો મારી સાથે આવે. ” કાધર ક્લીનસોર્જ, કાધર શીફર અને કાધર લ સાલેને કાંઠે લઈ આવ્યા. પછી આગ પાસે આવે તો તેમને

સામે ફિનારે લાવવાનું લોકોને કહી તે ટેનીમોટોના સ્વયં-
સેવક દળમાં જોડાયા. મિ. ટેનીમોટોએ કેટલાકને ડોલ તથા
વાસણો યોધવા મોકલ્યા અને બીજા કેટલાકને સજ્જતામાં આડવાને
કપડાં વડે ઠારવાનું કહ્યું. વાસણો આવી જતાં તેમણે ખાખો-
થિયામાંથી પાણી લાવવા માટે એક કતાર બનાવી. આ
દુકડીએ બે કલાક સુધી આગ સામે ટક્કર લીધી અને અંતે
તેને શિકસ્ત પણ આપી. મિ. ટેનીમોટોનો દુકડી કામ
કરતી હતી તે અરસામાં ભયત્રસ્ત લોકો કંઠા પર વધારે
ને વધારે સંખ્યામાં બીંસ કરવા લાગ્યા. છેવટે, ટોળાએ
છેક કંઠે બીજેલાં કેટલાંકને નદીમાં ધકેલી દીધાં. આવી રીતે
નદીમાં ધકેલવામાં અને દૂબી જવામાં મેથોડિસ્ટ શાળાનાં
મિસિસ માત્સુમોટો અને તેમની છોકરી હતાં.

આગ સામે જૂઝીને ફાયર ક્લીનસોર્જ પાછા આવ્યા.
ત્યારે ફાયર શીફરને હજીય લોહી નીકળતું હતું. તેમણે
માં સાવ ફિક્કું પડી ગયું હતું. કેટલાક જપાનીઓ તેમની
આસપાસ બિલા બિલા ટગરટગર જોતા હતા. એક ફિક્કા
સ્મિત સાથે ફાયર શીફર ગળુગણ્યા: “હું બાણે મરી જ
ગયો હોઉ તેવું લાગે છે.” “ના, હજી નહિ!” ફાયર
ક્લીનસોર્જ કહ્યું. તે પોતે ડો. કુજીનો પ્રાથમિકોપચારની
પેડી સાથે લઈ આવ્યા હતા. તેમણે ડો. કન્દાને ટોળામાં
જોયા; એટલે ફાયર શીફરના ગંભીર ઘાની સંસ્વાર કરવા
વિશે તેમને કહ્યું. ડો. કન્દાએ ઇસ્પતાલના ખંડેરામાં
પોતાનાં પત્ની તથા છોકરીને મરતાં જોયાં હતાં. અત્યારે તે
લમણે હાથ મૂકીને જોડા હતા “મારાથી કંઈ બની શકે

તેમ નથી, ” તેમણે જવાબ આપ્યો. કાધર શીફરને માથે કહીનસોર્જે પાટા વીટાળ્યા, અને એક જાંચી જગ્યાએ તેમને ખસેડ્યા—જેથી તેમનું માથું ટેકવી શકાય આથી લોહી વહેતું ચોક્કસ થયું.

આ સમયે આવતા વિમાનોનો ઘરઘરાટ સળગાવવા લાગ્યો. નાકામુરા કુટુંબ નજીકના ટોળામાંથી ફેંકે ખૂમ મારી - ‘ હુકમનો હવે હુમલો કરવા આવ્યા લાગે છે ’ નાકાશીમ નામના ભકિયારાએ બધાને હુકમ કર્યો “ જેણે સફેદ કપડા પહેર્યા હોય તેમણે તે ઉતારી નાખવા ” મિસિસ નાકામુરાએ છાકરાના ઝલલા ઠાલી લીધા, અને છત્રીની છાંય નીચે બધાને ઘોલાવી લીધા સંખ્યાબંધ લોકો—અરે ! ગભીર રીતે ઘવાયેલા એવા પણ ફેટલાક—ગાડીમાં ભરાઈ ગયા, અને પેલો ઘરઘરાટ—હવામાન કે તપાસ માટેના આ વિમાનોનો હશે—શબ્યો નહિ ત્યાં મુઘી ત્યાં જ રહ્યા.

વરસાદ પડ્યો શરૂ થયો મિસિસ નાકામુરાએ ઠોકરો નાંખી નીચે જ રાખ્યા વરસાદના ટીપાનો આકાર મોટો ને મોટો થતો હતો ફેંકે ખૂમ મારી “ અમેરિકનો ગેસોલીન વરસાવે છે અહીંયા આગ લગાડવાનો તેમનો વિચાર છે ! ” (આટલું મોટું હિરોશિમા કેમ સળગી ગયું તે વિશે અનેક માન્યતાઓ પ્રચલિત થઈ હતી તેમાંની એક માન્યતા આ હતી એક જ વિમાને થહેર પર ગેસોલીન છાટ્યું હતું અને ગમે તેમ કરીને પળવારમા તેને સળગાવી દીધું હતું આ માન્યતાને કારણે આ ભય ફેલાયો હતો) પરંતુ ટીપા પાણીના જ હતા એ જેમ જેમ પડતાં ગયા તેમ તેમ પવન

ભેરથી ફૂંકવા લાગ્યો અને એકાએક—સળગતા શહેર પેદા કરેલા વિશાળ ગરમી-વંટોળના કારણે કદાચ—ખાગમાં વાવાઝોડું ચમક્યું. વિશાળ વૃક્ષો ધસ્તી પર લોટ્યાં; નાનાં ઊખડી પડીને હવામાં ઊડવા લાગ્યાં. ઊંચે, ઘન પદાર્થો ભયંકર ધૂમરી લેતા હતા. લોખંડના છાપરાના કેટકા, કાગળો, ખારીખારણાં, અને સાદડીઓ ચકરાવો લેતાં હતાં. ક્રાધર કલોનસોર્જે ક્રાધર શીફરની આંખો ઢાંકી દીધી, જેથી આ કમળેર માણસને પોતે પ્રમિત થયા છે એવો ખ્યાલ ન આવે. કાંઠાની સમીપે બેઠેલી મીરાનની રખેવાળ મિસિસ મુરાટાને વંટોળે ઊંચકીને છીછરા પથ્થરિયા સ્થળે ફેંકી દીધી. તે પાછી આવી, ત્યારે તેના ઉઘાડા પગે લોહી નીકળતું હતું. ધૂમરી નદી તરફ વળી—ત્યાં પાણીની વેલને વીંટળાઈ, અને તેમાં જ તેની શક્તિ ખલાસ થઈ ગઈ.

તોફાન પછી મિ. ટેનીમાટોએ ફરીથી લોઢાને સામે કાઠે લઈ જવા માંડ્યા. ક્રાધર કલોનસોર્જે ધર્મશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીને કહ્યું: તમે સામે કાઠે બાંધો, અને ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા નાગાત્સુકાના જેસ્યુઈટ નોનિશિયેટના પાદરીઓને વિનવો કે તેઓ ક્રાધર શીફર તથા ક્રાધર લ સાહેબને મદદ કરવા આવે. એ વિદ્યાર્થી મિ. ટેનીમાટોની હોડીમાં બેસીને ગયો. ક્રાધર કલોનસોર્જે મિસિસ નાકામુરાને કહ્યું: ‘પાદરીઓ આવી જાય ત્યારે તમે તેમની સાથે નાગાત્સુકા જશો ?’ પરંતુ તેણે કહ્યું: ‘મારો પાસે થોડો સામાન છે અને છોકરાં માંદાં છે તેથી હજી ય મને અને તેમને અવારનવાર ઊલટીઓ થાય છે. એટલે મારાથી ત્યાં જઈ શકાય એમ

નથી.” ત્યારે કલીનસોર્જે કહ્યું: “ પાદરીઓ બીજે દિવસે હાથગાડી લાવી તમને લઈ જશે.”

લગભગ સાંજે જ્યારે મિ ટેનીમોટો જરાક ઠાંકે ફરતા હતા, ત્યારે તેમણે લોકોને ખોરાક માટે યાચના કરતા સાંભળ્યા. આ લોકોમાંના ઘણા મિ ટેનીમોટોની શક્તિ તથા ઉત્સાહ પર આધાર રાખતા ધર્મ ગયા હતા. મિ ટેનીમોટોએ ક્ષાધર કલીનસોર્જ સાથે મંત્રણા કરી, અને શહેરમાં જઈ પડોશી મંડળનાં આશ્રયસ્થાનોમાં સંઘરી રાખેલા ચોખા લઈ આવવાનું ઠરાવ્યું. ક્ષાધર સીસલીક અને બીજા બેત્રણ જણા તેમની સાથે ગયા. ભૂમિશરણ થયેલાં ભાંગેલાં ધરોની હાર વચ્ચેથી તેઓ પસાર થયા, ત્યારે પહેલાં તો પોતે ક્યાં છે તેનો ખ્યાલ પણ તેમને ન આવ્યો. પરિવર્તન ખૂબ આકસ્મિક હતું. સવારના અઢીલાખની વસ્તીવાળું શહેર બપોરે તો માત્ર અવશેષસમું બની ગયું હતું. રસ્તાનો આસફાલ્ટ હજી એવો ગરમ અને ધગધગતો હતો કે તેના પર પગ મૂકતાં ય અગવડ પડતી. રસ્તામાં એક જ વ્યક્તિ—એક જ સ્ત્રી તેમને મળી. પસાર થતા આ લોકોને તેણે આટલું જ કહ્યું: ‘મારો પતિ આ રાખ નીચે ઢંકાયો છે.’

મીશનના મકાન આગળથી મિ ટેનીમોટો બીજે ગયા. આ મકાનના હાલહવાલ જોઈ ક્ષાધર કલીનસોર્જને વિશાદ થયો. આશ્રયસ્થાનને રસ્તે બગીચામાં વેલા પર તેમણે એક ડોળું બંધાયેલું જોયું. તેમણે તથા ક્ષાધર સીસલીકે તે ચાખી જોયું, તો તે સારું લાગ્યું. પોતાની ભૂખથી તેમને નવાઈ લાગી, અને આમાંથી તે જરા ખાઈ પણ ગયા ચોખાની

થોડીક ગૂણે તથા પૂરાં ચોકાચેલાં કાળાં તેમણે એકઠાં કર્યાં. જમીન નીચે સરસ રીતે બકાચેલા થોડાક બટાકા તેમણે ખોલી કાઢ્યા. અને બધા પાછા આવવા ઊપડ્યા રસ્તેથી મિ. ટેનીમોટો પણ બેડાયા. તેમની દુકડીમાંથી એક જણે રાંધવાનાં વાસણે લીધાં હતાં. બાગમાં જઈ મિ. ટેનીમોટોએ ઓછી ઇંજા પામેલી સ્ત્રીઓને એકઠી કરી તેમને રાંધવાનું સુમદ્દ કર્યું. કાંધર કલીનસોર્જે નાકામુરા કુકુંબને થોડુંક કાળું આપ્યું. પરંતુ તે પેટમાં છુરવી શરૂ થઈ નહિ. થોખા બધું થઈને માત્ર સો માણસને પહોંચી શક્યા.

અંધારું થયું તે પહેલાં પટોચમાં રહેતી બાવીસ વર્ષની છોકરી મિસિસ કમાઈને મિ. ટેનીમોટોને મેળાપ થયો. તે હાથમાં નાની બાળકોનું શરીર લઈ જમીન પર દબાઈને બેઠી હતી. બાળકી કચારની મરી ગઈ હતી. મિ. ટેનીમોટોને જોતાં જ મિસિસ કમાઈ ઊભી થઈ, અને બોલી: “મારા પતિને શોધી આપ્યો ?”

તેના પતિને આગલે દિવસે જ લશ્કરમાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો, એ હકીકત ટેનીમોટો બાણતા હતા. ટેનીમોટો પત્નીએ બપોરના મિસિસ કમાઈને નાસ્તા માટે બોલાવે હતી, જેથી તેનું દુઃખ તે વીસરી જાય કમાઈને શુભે લશ્કરી મદદ—ચહેરની મધ્યમાં આવેલા પ્રાચીન કિટલામાં—હાજર થવાનું હતું. ત્યાં લગલગ ૪૦૦૦ જેટલા સિપાહીઓ હતા. ટેનીમોટોએ દિવસ દરમિયાન સંખ્યાબંધ લંગડાત સિપાહીઓને જોયા હતા. તે ઉપરથી લશ્કરી જરાકોને પણ

અખત નુકસાન યવાનું તેમણે માન્યું હતું. એટલે શોધવા
જાય તોપણ મિસિસ કમાઈનો પતિ મળે તેવો સંભવ
ધણે ઓછો હતો. પરંતુ તે મિસિસ કમાઈને નાસ્તીપાસ
કરવા ઇચ્છતા નહોતા. “હું પ્રયાસ કરીશ,” તેમણે
જવાબ વાળ્યો.

“તમારે કેઈ પણ રીતે એમને શોધવા જ પડશે.
બાળકી પર તેમનો અનહદ પ્રેમ હતો. એકવાર તે એનું
મેં જોઈ દેયે તો....!”

તે દિવસે ખોમ્બ કાટચો તેની વહેલી સાંજે જાપાની નોકાદળના એક વહાણે હિરોશિમાની ત્રાત સરિતાઓમાં ઉપરનીએ ધીરથી પ્રવેશ કર્યો. હજારો ઘવાયેલા જ્યાં પડ્યા હતા ત્યાં ખિચોખિચ ભરાયેલી ખાડીઓને કાંઠે, ખીખ્ખ સેંકડો જ્યાં ભરાયા હતા તેવા પુલો પાસે, અને છેક સાંજે અસાનો ખાગ સામે જાહેરાત કરવા તે આમતેમ થોડ્યું. વહાણ પર ઊંચો રહી એક જુવાન અફસર ખૂબે મારતો હતો: “ધીરજ રાખો! એક ઇસ્પિતાલ જહાજ તમારી સંભાળ લેવા તુરતમાં જ આવી પહોંચશે.” નદીકાંઠે થયેલ હોનારતની પીઠિકામાં જાણાતું આ વહાણ; સ્વચ્છ ગણવેશ પહેરેલ એક સ્વસ્થ અમલદાર; અને સૌથી વિશેષ તે તખીખી સારવારનું વચન; છેલ્લા ભયંકર ગાર કલાકોમાં કોઈએ પણ નહિ સાંભળેલા શક્ય સહાયના શબ્દો; આ સહુએ ખાગમાંના લોકોને ખૂબ પ્રસન્ન કર્યા. મિસિસ નાકા-મુરાએ પોતાના કુટુંબને ગોઠવ્યું—એ આશાએ કે દાકતર આવશે અને ઝાડાઊલટી બંધ કરશે. મિ. ટેનીમેટોએ ઘવાયેલા લોકોને સામે કાંઠે લઈ જવાના કામને પુનઃ આરંભ કર્યો. કાધર કલીનસોર્ન્ લંગાવ્યું, અને મનમાં જ ભગવાનની પ્રાર્થના બોલી તે જાંઘી ગયા. તેમની આંખ પણ નહિ મીંચાઈ હોય ત્યાં મીશનની રખેવાળ અને સદાની સાવધ મિસિસ મુરાટાએ તેમને ઢંઢોળ્યા: “કાધર

ઠલીનસોજી ! તમે સાંજની પ્રાર્થના બોલ્યા છો ? ” જરા ચિડાઇને તેમણે ઉત્તર વાળ્યો : “ હાસ્તો. ” અને તેમણે પાંઠો સૂવાનો પ્રયાસ કર્યો; પરન્તુ તેમાં અફળ ગયા. મિસિસ મુરાટાને આ જ લેખતું હતું. તેણે શ્રમિત પાદરી સાથે વાત આરંભી. તેનો એક સવાલ આ હતો : ‘ કાધર સુપીરિયર લ સાલે અને કાધર શીફરને અહીંથી તેડો જવા માટે તમે મધ્યપોરે એક માણસને નોવિશિયેટના પાદરી-ઓને જોડાવી લાવવા મોકલ્યા છે; તો એ પાદરીઓ ક્યારે આવે એમ લાગે છે ? ’

કાધર ઠલીનસોજી મોકલેલ વિદ્યાર્થી ત્રણ માર્ચલ ફર આવેલ આ ટેકરીઓમાં લગભગ સાડાચાર વાગે આવી પહોંચ્યો. ત્યાંના સોળ પાદરીઓ પરાંમાં રાહતકામ કરી રહ્યા હતા. શહેરમાંના સાથીઓ વિશે તેમને થિતા થતી હતી, પરન્તુ તેમના ખજર કેમ મેળવવા તે વિશે તેમને સૂઝ પડતી નહોતી. તેમણે વાંસ તથા પૂંડામાંથી જે જોળીઓ જેવું બનાવી લીધું, અને તેમાંના છ જણ સાથે વિદ્યાર્થી પાપમાલ થયેલા વિસ્તારમાં આવ્યો. તેમણે ઓટાને કઠિ કઠિ રસ્તો લીધો. આગની ગરમીએ તેમને જે વાર નદીમાં ધકેલ્યા. મિસાસા પુલ આગળ તેમને શહેરની મધ્યમાં આવેલા ચુગોકુ લશ્કરી મથકથી ઝડપી કૂચ કરી આવતા સિપાહીઓની લાંબી દુકડીઓનો ભેટો થયો. સહુના ચહેરા દાઝવાને કારણે વિરૂપ થઇ ગયા હતા, અને તેઓ તેમના લશ્કરી દંડા પર ચા તો ધીળ પર શરીર ઢાળીને ચાલતા હતા. ચાંદાળા અને બળી ગયેલા ઘોડા માથું નમાવીને પુલ

પર ઊભા હતા જ્યારે સહતદુકડી બાગમા પહોચી ત્યારે અધારુ થઈ ગયું હતું, અને નમતી બપોરે થયેલા વાવા ઝોડાને કારણે પડી ગયેલા મર્વ પ્રકારના ઝાડોથી જે અત રાય ઊભો થયો હતો તેમાથી આગળ જવું થયું મુશ્કેલ હતું અને મિસિસ મુરાટાએ પેલો પ્રશ્ન પૂછ્યો તે પછી તુરત જ તેઓ બધા પોતાના મિત્રોને મળ્યા, અને તેમને કડક ચા તથા આમલ આપ્યા.

ફાધર શીફર અને ફાધર લ સાયેને ઠેવી રીતે નાવિ શિયેટ લઈ જવા તે વિશે બધાએ ચર્ચા કરી તેમને લય હતો કે બાગમાથી અથડાતાકુટાતા જવામા વેરાયેલા લોકો સાથે ઘસાવાનું થશે, અને આ ઘવાયેલા માણસો ખૂબ લોહી ગોઈ બેસશે. ફાધર કલોનસોર્જને મિ ટેનીમોટો તથા તેમની હોડીના વિચાર આવ્યો, અને તેમણે નદી પર તેમને હાઠ મારી મિ ટેનીમોટો કિનારે આવ્યા તેમણે કહ્યું “હું ખુશીથી ઘવાયેલા પાદરીઓ તથા તેમના મિત્રોને સામે કાઢે લઈ જઈશ ત્યાંથી તેમને સીધા માર્ગ મળી શકશે” તેમણે ફાધર શીફરને એક ઝોળીમા સુવડાવી હોડીમા મૂક્યા તેમની સાથે બે જણા ગયા મિ ટેનીમોટો પાસે હજીય હલેસા આવ્યા નહોતા, એટલે વાસ વડે જ તેમણે હોડી હકારી

અર્ધા કલાક પછી મિ ટેનીમોટો પાછા આવ્યા, અને તેમણે નદીમા બનાબર પાણીમા ઊભેલા બે બાળકોને બચાવવા માટે પાદરીઓને ઉશ્કેરાયેલા અવાજે કહ્યું એક દુકડી ત્યાં ગઈ, અને બન્ને બાળકોને લઈ આવી આ બન્ને કિથોર કન્યાઓ હતી તેમના કુટુંબનો કથો પત્તો નહોતો અને

ખન્ને સારી રીતે દાઝી હતી. પાદરીઓએ ખન્નેને ક્ષાધર ક્લીનસોર્સ પાસે સુવઠાવી અને થોડી ક્ષાધર લ સાલેને ગ્રામે કિનારે લઈ ગયા. નોવિશિયેટ પગપાળા બઈ શકાશે એમ માની ક્ષાધર સીસલીક આ બધાની સાથે ગયા ક્ષાધર ક્લીન-સોર્સ ઘણા નબળા થઈ ગયા હતા. તેમણે બીજા દિવસ સુધી બાગમાં જ રહેવાનું કરાવ્યું. મિસિસ નાકામુરા તથા તેનાં બાળકોને નોવિશિયેટ લઈ જવા માટે તેમણે માણસોને હાથગાડી લાવવા કહ્યું.

મિ. ટેનીમોટોએ પુનઃ હોડી હંકારી. પાદરીઓથી ભરેલી હોડી ધીરધીરે સામે કાંઠે ગતિ કરતી હતી, ત્યાં મહદ માટેની ખૂંસો સાંભળાઈ. એમાં એક સ્ત્રીનો અવાજ સહુને મોખરે હતો: “અહીંના બધા માણસો ડૂબી જશે, અમને મહદ કરો. પાણી ચડે છે.” એક ખાડીમાંથી આ અવાજો આવતા હતા, અને હોડીમાં બેઠેલા માણસોએ હજીય સળગતી આગના પ્રકાશમાં ઘવાયેલા લોકોને નહીંને કાંઠે જોતેલા જોયા. એ કાઠો બુવાળનાં પાણીથી લગભગ ઢંકાઈ ગયો હતો. મિ. ટેનીમોટો તેમને સહાય કરવા આતુર હતા. પરંતુ પાદરીઓને ભય હતો કે બંધપ કરવામાં ન આવે તો ક્ષાધર શીફર અવસાન પામશે. એટલે તેમણે મિ. ટેનીમોટોને ઉતાવળ કરવા કહ્યું. એટલે જ્યાં ક્ષાધર શીફરને ઉતાર્યા હતા, ત્યાં તેમને ઉનારી મિ. ટેનીમોટોએ એકલાએ આ બાઈ તરફ હોડી હંકારી.

રાત ઘણી ગરમ હતી, અને આકાશ સામે જોડતી આગને કારણે તે જાણે વધારે ગરમ લાગતી હતી. પરંતુ

મિ. ટેનીમોટો તથા પાદરીઓએ ઉગારી લીધેલ બે છોકરી-ઓમાંથી એક ઠંડીની ફરિયાદ કરવા મંડી ક્લીનસોર્જે તેના પર બ્રિટિશ ઓકાડયું. બન્ને બહેનો નદીનાં ખાસ પાણીમાં કલાકો સુધી રહી હતી. નાનીના શરીર પર ઝંઝેલાનાં મોટાં ચકામાં પડ્યાં હતાં. ખાડું પાણી તેને ખૂબ ખૂબ પીડા કરતું હતું. તે ખૂબ ધૂનવા લાગી. અને તેણે પુનઃ ઠંડીની ફરિયાદ કરી. કાધર ક્લીનસોર્જે કોકની પાસેથી કામળો માંગી આણ્યો, અને તેમાં તેને વોંટાળી દીધી. પરંતુ તે વધારે ને વધારે ઠંપવા લાગી. ફરીવાર તેણે કહ્યું: “મને ઘણી ઠંડી લાગે છે.” એકાએક તે ધૂનતી બંધ થઈ: માતે તેને ગથાવી લીધી.

મિ. ટેનીમોટોએ ખાડીમાં વીસેક સ્ત્રીપુરુષો ભેંયાં. હોડી આણી, તેમને તેમણે બેસી જવાનું કહ્યું. પરંતુ તેમાંનું કોઈ ન હાજરું. આ બધાં ચાલવાને અશક્ત હશે એમ માનીને તે નીચે આવ્યા અને તેમણે એક સ્ત્રીને હાથ આપ્યો. પણ તુરંત જ તે સ્ત્રીની ખાલ મોજાની માફક ઊતરી ગઈ. આ દૃશ્યથી તે એવા ત્રાસ્યા કે એક ક્ષણ માટે તો એ બેસી ગયા. પુનઃ તે પાણીમાં ગયા, અને પોતે ઠીંગણા હોવા છતાંય તેમણે લગભગ ત્રણ એવાં કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષોને હોડીમાં નાંખ્યાં. તેમની કમર તથા છાતી સાવ ભીનાં અને ઠંડાં થઈ ગયાં હતાં. અને તેમને દિવસ દરમિયાન ભેંચેલા મોટા ઝંઝેલાનું અશાંત કરી મૂકે તેવું કમરણ થયું. આ ઝંઝેલા આરંભમાં પીળા હતા, આમડી ઊતરી જતાં રાતા ને સૂઝી ગયેલા હતા, અને સાંજે તો તે પાકી જઈ દુર્ગંધ મારવા હતા. લરતીનાં પાણી આવતાં વાંસ દૂંકો પડ્યો, અને તેથી તેમને આજે રસ્તે ભેરથી

હાથ સારવા પડ્યા. બીજે છેડેની મોટી ખાડીમાંથી તેમણે
 જીવતાં દૂબળાં શરીર જિંદગીમાં અને તેમને ભરતીથી દૂરના
 ઢાળ પર મૂક્યાં. પુનઃ પુનઃ તેમણે પોતાની જાતને
 સંબોધીને ભાનપૂર્વક કહ્યું : “આખરે તો એ માણસો છે.”
 આમ બધાને પાર કરવા માટે તેમણે ત્રણ દિવસ કર્યા, કામ
 પતાવી તેમણે આરામ લેવાનું કરાવ્યું અને પછી તે
 બાગમાં ગયા.

અંધારેલા કઠિ ઉતરતાં જ કોકના પર તેમનો પગ
 ચંપાયો, એટલે તેણે ગુસ્સામાં જૂમ મારી : “જરા ભુલો તો
 ખરા ! મારો હાથ છે.” ઘવાયેલા માણસોને ઇન્ત કર્મ બદલ
 મિ. ટેનીમોટોને શરમ આવી આવી રીતે ચાલતાં તે
 મૂંઝાયા. એવામાં હજી મુધી નહિ આવેલી ચેલી ઇન્દ્રિયતાદ-
 નીકા (તે ક્યારેય ન આવી)નું તેમને સ્મરણ થયું. ઘડી-
 ભરે વહાણના માણસો માટે અને પછી બધા દાકતરો માટે
 તેમને ખૂની-આંધળો શુરસો આવ્યો : “આ બધા સહાય
 કરવા કેમ નહોતા આવતા ?”

રો. કુજી આખી રાત શહેરના છેડે આવેલા છાપરા
 વગરના પોતાના બાપીકા મકાનમાં પીડાતા પડી રહ્યા હતા.
 રાતે હીવાના અજવાળે તેમણે પોતાના ઘા જોયા. ડાબા
 બભાનું હાડકું ભાંગી ગયું હતું : શરીર અને મોં પર
 સંજ્યાળંબ ઘા થયા હતા; હડપચી, કમ્મર તથા પગ પર
 લિંડા કાપ હતા; છાતી અને નળા પર મોટા ઉઝરડા થયા
 હતા. આટલી ગંભીર ઇન્ત ન થઈ હોત તો તે અવશ્ય
 ઘવાયેલાંને મદદ કરવા માટે અસાનો બાગમાં રહ્યા હોત.

રાત સુધીમાં તે દસહજાર નેટલા જખમીઓએ રોડ કોસની ઇસ્પતાલ પર હલ્લો કર્યો હતો; અને અત્યંત ધાકી ગયેલા ઠો. સસાકી મરક્યુરોકોમની શીશીઓ તથા પાટાના પીંટા સાથે ગંધાલી પડાણીમાં કચાચ હેતુ વગર નીરસ રીતે ધૂમતા હતા. બીજા દાકતરો ભૂંડા ઝંઝેલા પર સેલાઇનના ફાળ મૂકતા હતા આટલું જ તેઓ કરી શકતા હતા. અંધારું થયા પછી શહેરની આગના પ્રકાશે તથા બાકી રહેલી દસ નર્સોએ ધરી રાખેલ ત્રીણુગત્તીઓના તેજે તેમણે કામ કરવાનું જારી રાખ્યું. ઠો. સસાકી આખા દિવસ દરમ્યાન ઇસ્પતાલની બહાર પથ્થુ જરાય ગયા નહોતા; અંદરના દેખાવ એવો લયાનક અને ધ્યાન ખેંચનારો હતો કે બારી-બારણાં બહાર શું બન્યું હતું તે પૂછવાનો ખ્યાલ પણ તેમને આવ્યો નહોતો. છતાં તથા અંદરના ભાગો તૂટી પડ્યા હતા. સર્વજ્ઞ પ્લાસ્ટર, પૂજા, લોહી અને ઊલટી જ જણાતાં હતાં. સેંકડોની સંખ્યામાં રોગીઓ મરતા હતા, પરંતુ તેમનાં શબને ખસેડનાર કોઇ નહોતું. ઇસ્પતાલના સ્ટાફના કેટલાક માણસોએ બિરકીટ તથા ભાતના ગોળા વહેંચ્યા, પરંતુ શબ-ધરની દુર્ગંધ એટલી પ્રબળ હતી કે બહુ ઓછાને બૂખ રહી હતી. યોગણીસ કલાકના એકધારા અને ધૂણ-જનક કામ પછી, એમના ઘા ઉપર વધુ પાડાપિંડી કરવા નેટલી શક્તિ ઠો. સસાકીમાં રહી નહોતી. ઇસ્પતાલ-સ્ટાફના બચી ગયેલા બીજાઓ સાથે સાદીઓ લઇ તે બહાર ગયા. હજારો દરદીઓ અને સેંકડો ઝુડદાં બહારના વરંડામાં તથા રસ્તા પર પથરાયેલાં હતાં. અને ઇસ્પતાલની પાછળ જઈ થોડીક બંધ ચોરી લેવા તેમણે લખાવ્યું. પરંતુ એક કલા-

ક્રમાં તો ઘવાયેલા માણસોએ તેમને શોધી કાઢ્યા તેમની આસપાસ ફરિયાદો કરતું ટોળું જામ્યું : “દાક્ટર! દાક્ટર! અમને બચાવો. આજે તમે કેવી રીતે સૂઈ શકો?” દા. સસાકી પુનઃ હિસા થયા અને કામે લાગ્યા. વહેલી સવારે, પ્રથમ વાર તેમને શહેરથી ત્રીસ ગાઈલ દૂર આવેલા મુકે-હાશામાંના મકાનમાં રહેતી પોતાની માનો વિચાર આવ્યો. રોજ રાતે તે હંમેશા ઘેર જતા. તેમને બીક હતી: ‘મા માનશે કે હું મરી ગયો છું.’

જે જગ્યાએ મિ. ટેનીમોટોએ પાદરીઓને ઉતાર્યા હતા ત્યાં રાહત-દુકંડીઓએ ઘવાયેલાઓ માટે ચોખાની ચપાટીઓને મોટો જથ્થો આવડ્યો હતો, પણ તે વહેંચાયા વગર પડી રહ્યો હતો. ઘવાયેલા પાદરીઓને લઈ જતાં પહેલાં આ ચપાટીઓ બાકી રહેલાઓમાં વહેંચી દેવામાં આવી. થોડીક મિનિટમાં જ ત્યાં એક લશ્કરી દુકંડી આવી; અને આ પાદરીઓને પરદેશી ભાષા બોલતાં જોઈ તેમાંના એક અમલદારે તલવાર ખેંચી અને ઉશ્કેરાઈને થૂછ્યું : “તમે કોણ છો?” એક પાદરીએ તેને ટાંઠો પાડ્યો અને સમજાવ્યું કે એ બધા તો જર્મનો—સાથીદારો છે. અમલદારે માફી માંગી અને કહ્યું : “એવા ખબર આવ્યા ફરી વળ્યા છે કે અમેરિકન છત્રીઢળવાળા અહીં જીત્યા છે.”

પાદરીઓએ નક્કી કર્યું કે ક્ષાધર ચીકરને પ્રથમ લઈ જવા. તે બધા જવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યાં ક્ષાધર-સુપીરિષર લ સાહેબે કહ્યું કે મને ખૂબ ઠંડી લાગે છે. એક

પાદરીએ તેમને કોટ આપ્યો, અને બીજાએ પોતાનું ખમીસ આપ્યું. ગરમીવાળી રાતે તે ઝોણું પહેરવા ખુશી હતા. ઝોળી જિંચકનારાઓએ પ્રયાણ શરૂ કર્યું. વિદ્યાર્થી સૌથી આગળ ચાલતો હતો, અને પાછળ આવનારાઓને અડચણો વિશે ચેતવતો હતો. તે છતાંયે એક પાદરીનો પગ ટેલિક્ષિનના તારમાં જરાઈ ગયો. તેના હાથમાંનો છેડો સરી ગયો. ક્ષાધર શીફર ગળડી પડ્યા અને મૂર્છા પામ્યા. યોદ્ધાવારે તેમને ફરી ચેતના આવી ત્યારે તેમને જિલ્લી થઈ ગઈ. સાથેવાળાઓએ તેમને પુનઃ જિંચકી લીધા, અને શહેરને બીજો ખૂણે જ્યાં પાદરીઓની બીજી દુકાની મળનાર હતી ત્યાં જઈ તેમને સુપ્રદ કર્યા. પછી તેઓ ક્ષાધર સુપીરિયરને લેવા પાછા વળ્યા.

લાકડાની ઝોળી ક્ષાધર લ સાલે માટે ખૂબ જ દુઃખ-કારક થઈ હશે, કારણ કે તેમની પીઠમાં બારીના કાચની સંખ્યાગંધ કરચો લોંકાઈ ગઈ હતી. શહેરને ખૂણે, આ દુકાનીને, સાંકડા રસ્તાને ઘેરી વળેલી એક મોટરને ફરીને જવાનું હતું. અંધારામાં રસ્તો ભેધ ચકાતો નહોતો, તેથી બાજુના જિંચકનારાઓ જિંડા ખાડામાં સરી પડ્યા ક્ષાધર લ સાલે જમીન પર પટકાયા અને ઝોળીના બે કટકા થઈ ગયા. એક પાદરી નોવિશિયેટમાંથી હાથગાફી લેવા ગયો. પરંતુ એક નજીકના જ ઘરમાંથી તે મળી ગઈ, એટલે સત્વર તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો. પાદરીઓએ ક્ષાધર લ સાલેને જિંચકી તેમાં બેસાડ્યા, અને બાકીના ખાડાખૈયાવાળા રસ્તે તેને હડસેલી લઈ ગયા. નોવિશિયેટના સુખ્ય પાદરી પહેલાં દાકતર હતા. તેમણે જાનને પાદરીઓના ઘા સાફ કર્યા, અને

તેમને સ્વચ્છ પથારીમાં સુવડાવ્યા. બન્નેએ આ સંભાળ માટે પ્રભુનો પાઠ ગાન્યો.

હજારો સોકોને તો કોઈ મદદ કરનારું પણ નહોતું. મિસ સસાકી તેમાંની એક હતી. પતરાના કંદબાનાના આંગણમાં એક ઢંગધડા વિનાના કાચા આશ્રયસ્થાનમાં એ તરછોડાયેલી અને નિરાધાર પડી હતી. તેની સાથમાં એક સ્તન શુભાવી બેઠેલી એક સ્ત્રી હતી, અને દાઝવાથી જેનો ચહેરો ચહેરો કહેવાય એમ રહ્યું નહોતું એવો પુરુષ હતો. મિસ સસાકીનો પગ લાંગર્યો હતો, અને એની વેદનાથી એ આખી રાત પીડાઈ હતી. તેને બિલકુલ જાંઘ આવી નહોતી, તેમ એણે જાગતા રહેલા પોતાના સાથીઓ સાથે કરી વાતચીત પણ કરી નહોતી.

બાગમાં મિસિસ મુરાટાએ કાંધર કલીનસોર્જને વાત કરાવી. કરાવી આખી રાત જાગતા રાખ્યા. નાકામુરા કુટુંબમાંથી પણ કોઈ સુઈ ન શક્યું. બાળકો માંદાં હતાં છતાં બનતી તમામ બાળકમાં રસ લેતાં હતાં શહેરની ગેસની ટાંકી આગના ભયંકર ધડાકા સાથે ફાટી ત્યારે તેમને આનંદ થયો. તોશિયો નામના છોકરાએ બીજાઓને નદીમાં પડતાં પ્રતિજિંબ તરફ નજર નાખવા ખૂબ મારી. અનેક કલાક રાહતકાર્ય કર્યા પછી અને ખૂબ દોડ્યા પછી મિ. ટેનીમોટો અસ્વસ્થપણે ઝોકાં ખાતા હતા. પરોઢમાં જાગીને તેમણે નદી તરફ નજર કરી તો જણાયું કે આગલી રાતે પેલાં લંગડાતાં ને ઘવાયેલાં શરીરોને ખાડીમાંથી વધુ જાંચે તેમણે ખસેડ્યાં નહોતાં. જે જગ્યાએ તેમણે તેમને મૂક્યાં

હતા ત્યાં ભરતીનું પાણી ફરી વળ્યું હતું. તેમનામાંથી કોઈનામાં જ ખસવાની શક્તિ નહોતી. એ બધાં દૂબી ગયાં હશે. તેમણે સંખ્યાબંધ યજ્ઞ નદીમાં તરતાં જોયાં.

ઓગસ્ટની ૭ મીએ સવારે જપાની રેડિયોએ પ્રથમ વાર જ એક સંક્ષિપ્ત જાહેરાત કરી. હિરોશિમાના જે બચેલા લોકોને આ લાગતીવળગતી હતી તેમાંનાં જૂજ માણસોએ જ એ સાંભળ્યું: “હિરોશિમામાં બી-૨૬ ના હુમલાના કારણે ઠીક ઠીક તુકસાન થયું છે. એમ મનાય છે કે ઠીક નવી જાતના બોમ્બનો ઉપયોગ થયો હતો. તેની વિગતો મેળવાય છે.” અને “વીસ હજાર ટનથી પણ વધારે શક્તિ આ બોમ્બમાં હતી. લઠાઈકામ કરમ્યાન વપરાયેલ સૌથી મોટા પ્રિટિશ બોમ્બ (પ્રિટિશ આન્ડ સ્વેગ) કરતાં બે હજારગણી વધારે દાહક શક્તિ તેમાં છે—” આવી પ્રચુળ દુર્મેનની અસાધારણ જાહેરાત સાંભળવા પણ હિરોશિમાએ કોઈ રેડિયો-સ્ટેશન ફેરવ્યું હોય તે સંભવિત નથી. એ જાહેરાતમાં નવા બોમ્બને અણના તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. જે ભોગ બનેલાઓ આ બનાવ વિશે ચિંતા કરી શકે તેમ હતા તે આ વિશે વિવાદ કરતા હતા, અને બાલિશ અને કથાશબ્દો શબ્દોમાં તેની ચર્ચા કરતા હતા—વિગ્નાનમાંથી એસોસીન અગર તો કોઈ દાહક પદાર્થ છંટાયો હશે, અથવા તો દાહક બોમ્બોનો મોટો જથ્થો નાંખાયો હશે, અગર તો છત્રીદળનું એ કામ હશે. સાચી વાત જાણી હોત તોપણ તે એટલા બધા રોકાયેલા, ચા થાકેલા, ચા ઘવાયેલા હતા કે અણુશક્તિના પ્રથમ પ્રયોગના તે શિકાર બન્યા હતા તેનો ખ્યાલ પણ તેમને ન આવત.

રેડિયો પર 'કહેવાયું' હતું તેમ, યુ. એસ. એ. સિવાય કોઈ પણ દેશ માટે આ અખતરો શક્ય નહોતો. કારણ કે એકલા તેની પાસે જ ઔદ્યોગિક જ્ઞાન હતું, અને યુદ્ધકાલીન જુગારદાવમાં જે અખજ સુવર્ણ હોલર બગાડવાની એની આતુરતા હતી.

મિ. ટેનીમોટો હજીય દાકતરો ઉપર ગુસ્સે હતા. જરૂર પડ્યે તો ગળેથી દસડીને પણ એકાદ જણને અસાનો ખાગમાં તાણી આણવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો. નદી એળંગી, આગલા દિવસે જે જગ્યાએ પત્નીનો મેળાપ થયો હતો તે શિન્ટો દેવળ આગળ ચર્ચ, તે ઈસ્ટ ચેરેડ મેદાન સુધી આવ્યા. આ સ્થળાંતરની જગ્યા હોવાથી, ત્યાં સહાયક ફળ'હશે એમ તેમણે માન્યું હતું. આલું ફળ તો હતું જ. પરંતુ સમીપના મેદાનમાં પડેલાં શબો પર થઈને આવતા ઠરઠીઓથી દાકતરો ખૂબ યાદી ગયા હતા. તેમ છતાંય તે એક દાકતર પાસે ગયા અને કપડો આપતા હોય તેમ બોલ્યા: "હજી સુધી અસાનો ખાગમાં કેમ નથી આવ્યા? ત્યાં તમારી ખૂબ જરૂર છે."

કામમાંથી માથું જાંચકપા વગર દાકતરે ચાહેલા અવાજે કહ્યું: "મારી નિયત જગ્યા આ છે."

"પરંતુ ત્યાં નદીકાંઠે ઘણા માણસો મરવા પડ્યા છે."

"પહેલી ફરજ બોલા ઘવાયેલાની સંભાળ લેવાની છે," દાકતરે કહ્યું.

“કેમ ? નદીકિનારે ઘણા બધા ધવાયેલા પડ્યા હોય તોપણ ?”

દાકતાર બીજા દરદી તરફ વળ્યા કોઈ સૂત્રનું પુનરુચ્ચારણ કરતા હોય તેમ તે બોલ્યાઃ “આવી કટોકટીની વેળાએ પ્રથમ ફરજ બની શકે જોટલાને સહાય કરવાની, બની શકે જોટલાને બચાવવાની છે ગભીર રીતે ધવાયેલા માટે કોઈ આશા નથી એ બધા મરશે જ, તેમની ચિંતા આપણાથી ન થઈ શકે

“દાકતારી દૃષ્ટિએ એ સાચું હશે,” મિ ટેનીમોટોએ શરૂ કર્યું પરંતુ ત્યાં તેમણે મેદાન તરફ નજર કરી ત્યાં હજીય મરેલા માણસો જીવતા રહેલાને વળગીને બાંધે પડ્યા હતાં વાક્ય તેમણે અધૂરું છોડ્યું; તે ચાલી નીકળ્યા તેમને જાત પર જ ગુસ્સો આવ્યો હતો શું કરવું તેની સૂઝ તેમને પડતી નહોતી બાગમા મૃત્યુને મોઝે પહોંચેલા કટલાક માણસોને દાકતારી મદદ લાવવાનું વચન આપીને પોતે આવ્યા હતા આ તો તેમને બધાને છેત નાપા જેવું લાગશે મેદાનને એક છેડે અનાજની દુકાન મરાયેલી તેમણે જોઈ ત્યાં જઈ તેમણે થોડાક બિસ્કીટ તથા ચોખા માગી આણ્યા, અને આમ લોકો પાસે દાકતારોને બદલે અનાજ લઈ તે પાછા આવ્યા

સવાર પાછી ધગધગતી હતી માગી આણેલ ચાદાનીમા તથા શીશીમા કાંધર કલીનસોર્સ ધવાયેલા માટે પાણી લેવા ગયા, અસાનો બાગ બહાર તાબું પાણીમળી શકે છે એમ તેમણે સાલજ્યું હતું ટેકરાઓમાથી જતા તૂટેલા સડુના

થક પર ચડીને જવું પડ્યું. પોતે ફેટલા અશક્ત હતા તેનો તેમને ખ્યાલ આવ્યો. જગીયામાં પણ ઘણાં મુઠદાં હતાં. એક મુંદર ચંદ્ર-પુલ આગળ માથાથી તે પગ સુધી જળી ગયેલી પણ હલ્લય સળવન સ્ત્રીનું નગ્ન, લાલધૂમ શરીર તેમણે જોયું. જગીયાના પ્રવેશદ્વારે એક લશ્કરી ઢાક્ટર કામે લાગી ગયો હતો, પરંતુ તેની પાસે એક જ દવા હતી: આયોડીન. કાપ, ઘા, ઉઝરડા અને ઝંઝેલા, સર્વ પર આ જ દવા એ લગાડતો. નેટલા ઘા તેણે રંગ્યા હતા તેમાંથી પડે આવતું હતું. જગીયાના દરવાજા આગળ પડીને પાધર થયેલા એક મકાનના નાનો લાગ હલ્લય ચાલુ હતો. તે વાસણુ ભરી પાછા આવ્યા. પાણી આપી તે ખીંછ વાર ગયા. આ વેળાએ, પુલ પાસેની સ્ત્રીનું પ્રાણ-પંખેડું ત્રીડી ગયું હતું. પાછા ફરતાં, એક તૂટેલા ઝાઝા આગ-જથી રસ્તો કાઢતાં તેમણે ઝાડીમાંથી અવાજ સાંભળ્યો: “તમારી પાસે પાણી છે?” ત્યાં તેમણે લશ્કરી પહેરવેશવાળો એક સિપાહી જોયો. કોઈ માણસ હશે તેમ માની તે પાણી સાથે ઝાડી તરફ વળ્યા. ત્યાં લગભગ વીસ માણસો હતા. તે બધાય એવી જ દુઃસ્વપ્નની સ્થિતિમાં હતા. તેમનાં મોં આખાં જળી ગયાં હતાં; આંખો પોલી હતી; અને તેમની ઝોગળી ગયેલી આંખોમાંથી ઝરેલો રસ ગાલ પર ચઢને નીચે જીતર્યો હતો (જોખ પડ્યો ત્યારે તેમનાં મોં આકાશ તરફ હશે; વિમાન-વિરોધી દળના એ સભ્ય હશે) તેમનાં મોં સૂજ ગયાં હતાં, અને તેના પરના ઘા પડથી લોચાઈ ગયા હતા. પાણીને ઘૂંટડો લેવા માટે પણ તેમનાથી મોં લંબાવી શક્યાં નહોતાં. કાધર કહીનસોને જરૂ લઈ એક નાળ બનાવી અને

તે વડે પાણી આપવા માંડ્યું. તેમાંના એકે કહ્યું : “મારાથી જરાય જોઇ શકાતું નથી.” અને એટલી પ્રસન્નતાપૂર્વક ક્ષાધર કલીનસોર્જે જવાળ વાળ્યો : “દરવાજો જ દાકતર છે. હમણા રોકાયેલા છે. પણ તે તુરતમાંજ આવશે, અને આંખો ઠીક કરી દેશે.”

તે દિવસથી ક્ષાધર કલીનસોર્જને હંમેશાં યાદ આવે છે કે પહેલાં જરાક જેટલું દુઃખ જોતાં તેમને ઊલટી થતી હતી. કોકની આંગળી કપાયેલી જોઇ તેમને મૂર્છા આવી જતી. છતાં આ બાગમાં તે એવા જડ થઇ ગયા હતા કે આ ણિહામણા દર્શન પછી તુરત જ એક બાબોચિયાની પગથીએ એણે ધવાયેલા એક માણસ સાથે તે ચર્ચા કરતા હતા કે પાણી પર તરતી પણ મરી ગયેલી પુદ માછલી ખાવી સલાહ ભરેલી ■ કે કેમ ? થોડીક વિચારણા બાદ બન્નેએ નિર્ણય કર્યો કે આમ કરવું સલાહભર્યું નથી.

ક્ષાધર કલીનસોર્જ ત્રીજીવાર વાસણ ભરી નદીકાંઠે ગયા, ત્યાં મરેલા અને મરતાંની વચમાં તેમણે એક યુવતીને જરાક ફોટેલા કિમોનોને સોયદોરાથી સીવતી જોઈ. ક્ષાધર કલીનસોર્જે તેને ટપારી : “તું તો ભારે ચોખ્ખીન લાગે છે!” યુવતી હસી પડી.

તે ખૂબ અમિત થયા હતા, એટલે આડા થયા. આગલી બપોરે તેમણે જે બે બાળકો સાથે બોળખાણ કરી હતી, તેમની સાથે તેમણે વાતો કરવા માંડી. તેમનાં નામ કાટાઓકા હતાં : છોકરી તેર વર્ષની હતી, છોકરો પાંચ વર્ષનો હતો. બોમ્બ પડ્યો ત્યારે છોકરી હજામની દુકાને જવા નીકળી.

હતી. જ્યારે કુટુંબ અસાનો ખાગ તરફ જવા નીકળ્યું ત્યારે માતા ઘોરાક તથા થોડાંક કપડાં લેવા પાછી ગઈ; નાસતા માણસોના ટોળામાં એ બાળકો માતાથી છૂટાં પડી ગયાં અને ત્યારથી માતા દેખાઈ જ નહોતી. પ્રસન્નમુખે રમતાં રમતાં તે એકાએક થંભી જતાં, અને માને માટે રહતાં.

“ બગીચામાંનાં બાળકો માટે કારણ જાણવાનું કામ અઘરું હતું. કુટુંબ સાથે હોડીમાં જતા પોતાના દોસ્ત સૈથી સાટોને જોઈ તોશિયો નાકામુરા એકદમ આવેશમાં આવી ગયો. દોડતાં કિનારે ચઢેંચી, હાથ હલાવી તેણે ખમો મારી : ‘સાટો ! સાટો.’

છોકરાએ મોં ફેરવી પૂછ્યું : “ કોણ છે ? ”

“ નાકામુરા. ”

“ તોશિયો ? કેમ છે તે ? ”

“ હું સલામત છે કે ? ”

“ હા. તારું કેમ છે ? ”

“ અમે પણ બધાં સલામત છીએ. મારી બહેનોને બિલટી થાય છે. પણ હું મગમાં છું. ”

આ ભયંકર તાપમાં ક્ષાધર કેલીનસોર્જને તરસ લાગવા માંડી. પરંતુ પાણી લઈ આવવા બેટલી તેમને પોતામાં શક્તિ ન લાગી. બપોર પહેલાં તેમણે એક જપાની સ્ત્રીને કાંઈક વહેંચતી જોઈ. તે તેમની પાસે આવી અને માયાળુ અવાજે બોલી : “ ચાનાં પાંદડાં છે; ચાવી જાવ. તમને તરસ નહિ લાગે. ”

શ્રીની લલાઈ જોઈ તેમને એકાએક રડવાનું દિલ થઈ આવ્યું. અઠવાડિયાંથી જપાનીઓ પરદેશીઓ તરફ જે તિરસ્કાર વરસાવતા હતા તે જોઈ તેમનું દિલ દ્રવતું હતું. જપાની મિત્રો સાથે તેમને આ કારણે ગોઠતું પણ નહોતું. અપરિચિત વ્યક્તિના આ વર્તનથી એ જરા મુગ્ધ થયા.

જપોરવેળાએ પાદરીઓ નોવિશિયેટથી હાથગાડી લઈને આવ્યા. તે બધા શહેરમાંના મીશનના મકાન આગળ થઈને આવ્યા હતા. ત્યાંથી આશ્રયસ્થાનમાં મૂકી રાખેલ કપડાંની થોડીક પેટીઓ તથા રાખમાં રહી ગયેલાં પવિત્ર વાસણોનાં અવશેષો બચાવી લાવ્યા હતા. તેમણે ક્ષાધર કલીનસોર્જની ધર્મપેટી તૈયાર કરી લીધી, અને મિસિસ મુરાટા અને નાકામુરાની વસ્તુઓ ગાડીમાં ગોઠવી. ઉપર નાકામુરાની બે છોકરીઓને બેસાડી તેમણે ગાડી ચલાવવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાં એક બમ્બડારુ માનસવાળા પાદરીને યાદ આવ્યું કે દુશ્મનને હાથે મિલકતનું નુકસાન થયું હોય તો પોલીસમાં જઈ નુકસાનીનો દાવો નોંધાવી શકાય છે. મડદાં જેમ જ શાંત પડેલા પેલા ધવાયેલાઓ સાથે પાદરીઓએ ચર્ચા કરી લીધી, અને એવું ઠરાવ્યું કે નાશ પામેલા મીશનના એક રહેવાસી તરીકે ક્ષાધર કલીનસોર્જ આવેા દાવો નોંધાવેા. એટલે હાથગાડી સાથે બીજા ગયા. ઠાટાઓકા બાળકોને સલામ કરી તે પોલીસઘાણે ગયા. બીજા ગામના નવા, સ્વચ્છ કપડાંવાળા પોલીસ ત્યાં ફરજ ઉપર હતા. વીંખા-યેલા વાળવાળા અને ગંદા શહેરીઓનું એક ટોળું ખોવાઈ ગયેલા સગાંસંબંધીઓની પૂછપરછ કરતું ત્યાં બિલું હતું. ક્ષાધર કલીનસોર્જ દાવાઅરજી ભરી, શહેરની મધ્યમાં ધઈ,

નાગાત્સુકા તરફ પાછા ફરતા હતા. તે વેળાએ જ નુકસાનના વિસ્તારનો તેમને પહેલો ખ્યાલ આવ્યો. ખંડેરાની હારની હાર તેમણે પસાર કરી. બગીચામાં આટલું બધું તેમણે સાંભળ્યું હતું છતાં આ ભેડ તેમનો શ્વાસ જ લગલગ થઈ ગયો. તે નોવિશિયેટ પહોંચ્યા ત્યારે થાકથી લોથપોથ થઈ પડ્યા: માતાવિહોણા ઠાટાઓએ બાળકોની સંભાળ લેવા જવાની વિનંતિ—એ પથારીમાં પડ્યા અગાઉનું તેમનું છેલ્લું શ્વાસ હતું.

મિસ સસાકીએ કુદરે જો દિવસ અને જો રાત જો અણગમતા સાથીઓ સાથે અને ક્યહાયેલા પગે પેલા છત નીચે ગાળ્યાં. તેણું મન એક જ રીતે જુદી દિશાએ દોડતું—અને જ્યારે માણસો કારખાનાના આશ્રયસ્થાન આગળ આવતા ને દોરડા વડે મુઠકાં બહાર કાઢતા ત્યારે તે તેમને ખૂણામાં ભેડી ભેડી જોયાં કરતી. પગ સૂજી સડી ગયો હતો. તેનો રંગ ફેરવાઈ ગયો હતો. આ સમય દરમિયાન તેને પાણી કે ખોરાક કશું મળ્યું નહોતું. ત્રીજે દિવસે આઠમી આગસ્ટે તેને મરી ગયેલી માનીને તેનું શબ સેવા ઠેટલાક મિત્રો આવ્યા. તેમણે ખજાર આપ્યા કે તામુરા પેટીએટ્રીક ઇસ્પિતાલમાં તેના નાના ભાઈની સારવારમાં રહેલાં તેના માતાપિતા બાળકસયેત મરણ પામ્યાં છે એમ માનવામાં આવે છે, કારણ કે ઇસ્પિતાલનો સમૂજનો નાશ થયો છે. આ સમાચાર પર વિચાર કરવા માટે તેને એ જ સ્થિતિમાં છોડીને એ મિત્રો આવી ગયા. પાછળથી ઠેટલાક માણસોએ તેને હાથપગથી ભંચકી અને ચોડીક દૂર લેલેલી મોટરગાડીમાં મૂકી. એક ઠલાક સુધી ખાડા-

ટેકરાવાળા રસ્તે ગાડી દોડી; અને પગના દરદ વિશે ચોતે મૂઠ
ળનેલ છે તેવું માનનાર મિસ સસાકીને તેથી જિલટો અનુભવ
થયો. માણસોએ તેને ઇનોકુચી વિભાગના રાહતમથકે ઉતારી,
અને બે લશ્કરી દાકતરોએ તેના ઘા જોયા. એક દાકતર એના
ઘાને અડક્યો ત્યાં જ તે ગેભાન થઈ ગઈ. 'તે બાનમાં
આવી ત્યારે આ પગ કાપવો કે નહિ તે વિશે દાકતરોમાં
ચર્ચા ચાલતી હતી. એક દાકતરે કહ્યું કે જખમના મોંમાં
ગેસનો કણ છે, અને પગ જો કાપી નાંખવામાં નહિ આવે
તો આ અવશ્ય મરી જશે બીજાનો મત એવો હતો કે આ
માટે જરૂરી સાધનોનો જ અભાવ છે. તે પુનઃ ગેભાન થઈ
ગઈ. જ્યારે તે ફરી જાગી ત્યારે તેને સ્ટ્રેચરમાં જાંચકીને
લઈ જવામાં આવતી હતી, હવે નિનોશીમા નામના નજીકના
ટાપુ પર જતી એક નોકામાં તેને મૂકવામાં આવી. ત્યાં લશ્કરી
ઈસ્પતાલ હતી. અહીં બીજા દાકતરે તેને તપાસીને કહ્યું
કે પગમાં ગેસનો કોહ નહોતો, પરંતુ હાડકું બૂંડી રીતે
ભાંગી ગયું હતું. તેણે ઠંડે પેટે બહોર કર્યું: "હું દિલ
ગીર છું; આ ઈસ્પતાલ તો વાઢકાપના દરદીઓ માટે જ છે.
ગેસનો કોહ નહિ હોવાથી તમારે આજ રાત્રે હિરોશિમા
પાછા ફરવું પડશે." પણ પછી દાકતરે તેનો તાવ માપ્યો,
અને પારાશીશીનો આંક જોતાં જ તેણે નિર્ણય ફેરવ્યો:
મિસ સસાકીને ત્યાં રહેવા દીધી.

ઓગસ્ટ ૮મીએ આગમાં ગાંડાની પેઠે દોડી જનાર
દેવળના મંત્રી મિ. કુકાઈની તપાસ કરવા માટે ફાધર સીસલીક
શહેરમાં આવ્યા મિ. કુકાઈને પાઠરીઓએ બ્યાં છેલ્લે

નેયા હતા તે સકાઈ પુલની આસપાસ પ્રથમ તેમણે શોધ આરંભી. તે ઈસ્ટ ચેરેડ મેદાન તરફ ગયા, એમ માનીને કે આ આશ્રયસ્થાન હોવાથી એ ત્યાં કદાચ હોય. ત્યાં ઘવાયેલાં અને મૃત્યુ પામેલાંમાં તેમણે તપાસ કરી. પોલીસને પૂછપરછ કરી. પણ એ માણસનો કશો પત્તો તે ન મેળવી શક્યા. તેઓ નોવિશિયેટ પાછા ફર્યા. મીશનના મકાનમાં મિ. કુકાઈ સાથે ફરતા વિદ્યાર્થીઓ તે સાંજે પાઠરીઓને કહ્યું: "બોમ્બ પડવાને આગલે દિવસે જ ચેતવણીની સીટી વાગી ત્યારે તે કહેતા હતા: જાપાન મરી રહ્યું છે. જો હિરૌશિમા પર સાચેસાચ હુમલો થશે તો મારે પણ મારા દેશ સાથે મરવું છે." મિ. કુકાઈ જીવને કુરબાન કરવા જ દોડ્યા હતા, તેમ પાઠરીઓએ માન્યું. તે પછી મિ. કુકાઈ કોઈ પણ દિવસ દેખાયા જ નહિ.

રેડ ક્રોસ ઈસ્પતાલમાં ડૉ. સસાકીએ એક કલાકની જાંઘ સાથે લાગલાગટ ત્રણ દિવસ સુધી કામ કર્યું. બીજા દિવસથી તેમણે ગંભીર ઘાને ટેલા મારવા માંડયા. આખી રાત અને બીજો આખો દિવસ તેમણે સીબ્યા જ કર્યું. મોટાભાગના ઘા પાકી ગયા હતા. નસીંગસંભેળે કાઢે બચી ગયેલી નરુકોપોન નામની યેનની જપાની દવા શોધી આણી, અને દાકતરે જેમને પીકા થતી હતી તેવાઓને આપી. આ મકાન બોમ્બ કાંઈક વિલક્ષણ છે તે ઈસ્પતાલના સ્ટાફમાં કહેવાતું હતું, ઠરણકે બ્યારે ઈસ્પતાલના નાયમ ઉપરી લોંબરા-માં જ્યાં એકસરે ખેટો રાખવામાં આવે છે ત્યાં નીચે ગયા ત્યારે તેમને આ બધી ખેટો ખુલ્લી થઈ ગયેલી જણાઈ હતી. તે દિવસે યામાગુચી શહેરમાંથી એક નવો દાકતર તથા દશ

નર્સો નવા પાટા તથા દવાઓ સાથે આવ્યાં. ત્રીજે દિવસે એક બીજો દાક્તર તથા બાર નર્સો માત્રુથી આવ્યાં. છતાં દયહનર દરદીઓ માટે માત્ર આઠ જ દાક્તરો હતા. ત્રીજા દિવસની બપોરે ટેલા લગાવીને ચાકી ગયેલા દા. સંસાદી, પોતે ભરી ગયા છે તેવું માતા માનતી હશે તેવા વિચારે અઠળાઈ ગયા. સુકૈહારા જવાની તેમણે પરવાનગી મેળવી. બહારનાં પરંમાં હજી વિજ્ઞાનિક ટ્રેનો દોડતી હતી. તેમાં બેસી છેક સાંજે તે ઘેર પહોંચ્યા. તે સાજસમા હતા, તેવા બળર માતાને મળ્યા હતા—એક ઘવાયેલી નર્સ તેમને આ બળર કહ્યા હતા. દાક્તર પધારીમાં પડ્યા. લાગલાગટ સત્તર કલાક સુધી તે ઊંઘ્યા.

ઓગસ્ટ આઠની પરાંડે ક્ષાધર કલીનસોર્જ જે ઝોર-ડામાં સૂતા હતા ત્યાં કોકે આવી લટકતો દીવો ચેતાવ્યો. અર્ધા ઊંઘતા ક્ષાધર કલીનસોર્જ, બત્તીના આકસ્મિક પ્રકાશે પધારીમાં ઊભા થઈ ગયા, અને એમના ઘામાંથી ફરી લોહી વહેવા લાગ્યું. શું થયું છે તે બપર્યું, ત્યારે તેમને હસવું આવ્યું. પુનઃ તે સૂઈ ગયા અને આખો દિવસ પધારીમાં જ રહ્યો.

ઓગસ્ટ નવમીએ પણ ક્ષાધર કલીનસોર્જ ચાકેલા હતા. વડા પાદરીએ તેમના ઘા બોઈ કહ્યું: તેના પર પાટા બાંધવાની જરૂર નથી, અને ક્ષાધર કલીનસોર્જ તેને બરોબર સાફ કરતા રહેશે તો ત્રણચાર દિવસમાં રુજ આવવી જશે. ક્ષાધર કલીનસોર્જનું મન અસ્વસ્થ હતું. શું થયું હતું તે હજી તેમની સમજમાં પૂરેપૂરું આવ્યું નહોતું. પોતે બાણે કાઈ ગુનેા કર્યો હોય તેમ તે આ હિસાને સ્થળે જવા

તલપતા હતા. પયારીમાંથી બેડા થઈ તે શહેર તરફ ગયા. મીશનના મકાનના ખંડેરામાં તે આમતેમ લમ્યા. પણ કશું ન મળ્યું. એકાદ બે નિશાળોનાં સ્થાને ગયા, અને ઓળખીતા માણસો વિશે પૂછ્યું. શહેરના જપાની ઠેથોલિકો વિશે પૂછપરછ કરી. જવાબમાં મકાનના ખંડેરા જ હતા. તે પાછા નોવિસિયેટ આવ્યા—વ્યામોહિત થઈને અને દર્શીય નવી સમજ વગર.

ઓગસ્ટ નવમીએ સવારે અગિયાર પર બે મિનિટે નાગાસાકી પર બીજો અણબમળ ફેંકાયો. હિરૌશિમાના બથેલા માણસોને દિવસો પછી ખબર પડી કે અમને સાધી-દારો મળ્યા છે, કારણ કે જપાની રહિયો અને અખબારો આ વિચિત્ર આયુધ સંબંધમાં ખૂબ સાવચેતીથી ઉદ્ગારો કાઢતા હતા.

ઓગસ્ટની નવમીએ મિ. ટેનીમોટો હજીય જગીયામાં જ કામ કરતા હતા. તે યુશિહાના પરામાં ગયા. ત્યાં તેમનાં પત્ની મિત્રો સાથે રહેતાં હતાં. બોમ્બ પડ્યો તે અગાઉ આ સ્થળે મુકાવી રાખેલ તંબૂ તેમને મળી ગયો. જગીયામાં જે ધવાયેલાં ખસી શકતાં નહોતાં અથવા જેમને ખસેડી શકાતાં નહોતાં, તેમનાં આશ્રયસ્થાન તરીકે આ તંબૂને તે લઈ આવ્યા. તેમને લાગતું હતું કે ચોતે જગીયામાં જે કાંઈ કરે છે તે ઉપર ૨૧ વર્ષની પઠાશી છોકરી મિસિસ કમાઇની નજર છે. બોમ્બ ફાટ્યો તે આખો દિવસ તેમણે આ છોકરીને હાથમાં બાળકોનું શબ લઈ બેસી રહેલી જોઈ હતી. બીજા જ દિવસથી તેમાં દુર્ગંધ મારવી શરૂ થઈ હતી, છતાં આ નાનું શબ તેણે હાથમાં

ચાર દિવસ સુધી રાખી મૂક્યું. એકવાર મિ. ટેનીમેટો તેની પાસે જઈને બેઠા. ત્યારે મિસિસ કમાઈએ વાત કરી: પોતે બન્ને જણાં ઘર નીચે દટાઈ ગયાં હતાં. ઓકરી પીઠ પર હતી. તે જ્યારે ધૂળના ઢગલામાંથી મુક્ત થઈ ત્યારે મોંમાં પુષ્કળ ધૂળ હોવાને કારણે ઓકરીનો શ્વાસ રૂંધાતો હતો. તેણે બાળકોનું મોં સંભાળપૂર્વક સાફ કર્યું. પછી બાળકોનો શ્વાસ થોડોક સમય તો બરોબર ચાલુ થઈ ગયો, અને તે સાંજસમી થઈ ગઈ તેમ લાગ્યું. પણ એકાએક તે મૃત્યુ પામી. પોતાનો પતિ કેવો સુંદર હતો તે વિશે પણ મિસિસ કમાઈએ વાત કરી અને મિ. ટેનીમેટોને તેને શોધી લાવવા વિનંતિ કરી, પહેલે દિવસે મિ. ટેનીમેટો આખો દિવસ શહેરમાં ઘૂમ્યા હતા અને તેમણે યુગોકુ લશ્કરી મથકના દાએલાં સિપાહીઓને સર્વત્ર જોયા હતા: એટલે મિ. કમાઈ જીવતા હોય તોય તેમને શોધી લાવવાનું કામ અઘડું હતું. અલબત્ત, આ વાત તેમણે મિસિસ કમાઈને કહી જ નહિ જ્યારે જ્યારે તે મિ. ટેનીમેટોને જોતી, ત્યારે ત્યારે જ વિશે જ તે તેમને પૂછતી. એકવાર તો તેમણે તેને સૂચવ્યું પણ ખરું: ‘બાળકને આપણે દાટી આવીએ.’ પરંતુ મિસિસ કમાઈએ તો તેને બલટાંની છાતીસરસી લઈ લીધી. હવે મિ. ટેનીમેટો મિસિસ કમાઈથી દૂર રહેવા લાગ્યા. પરંતુ જ્યારે જ્યારે તે નબ્બર નાંખતા ત્યારે તે તેમનાં સામું જ મીટ માંડીને બેઠેલી દેખાતી. તેની આંખમાં એક જ સવાલ હતો. એટલે બને ત્યાં સુધી પીઠ ફેરવી રાખીને તેમણે એની દૃષ્ટિ ટાળવાનો પ્રયાસ કર્યો.

નેવિશિયેટના સુંદર દેવળમાં પાદરીઓએ લગભગ પચાસ

નિરાશ્રિતોને સમાવ્યા. વડા પાટ્ટરીએ શક્ય હોય એટલી દાક્તરી સહાય કરી—મોટે ભાગે તો તે ષડ્ જ સાફ કરી શકે તેમ હતું. પ્રત્યેક નાકામુરને એક કામળો તથા મચ્છર-દાની આપવામાં આવ્યાં. મિસિસ નાકામુરા તથા તેમની નાની છોકરીને ભૂખ જ ન હોતી. તેમના છોકરાએ તથા બીજી છોકરીએ ખાધું, પણ પછી તો તે પણ ન ખાઈ શક્યાં. ઓગસ્ટની દશમીએ તેમનાં એક મિત્ર મિસિસ ઓસાકી મળવા આવ્યાં અને બોલ્યાં: “કારખાનામાં કામ કરતો મારો છોકરો હિડિયો જીવતો જ ચેકાઈ ગયો છે.” તોશિયોને મન હિડિયો એક વિભૂતિ સમાન હતો તોશિયો કારખાનામાં જઈ કેટલીય વાર તેને મશીન ચલાવતો જોઈ રહેતો. તે રાત્રે તોશિયો ચીસ પાડી બગી બેઠો. તેને એવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે મિસિસ ઓસાકી પોતાના કુટુંબ સાથે જમીનના દરમાંથી બહાર આવતાં હતાં. પછી તેણે પટ્ટાવાળા એક મોટા મશીન પાસે હિડિયાને બેસેલો જોયો. પોતે પણ તેની નજીક જ બેસો હતો. ગમે તે કારણસર આ બધું તેને બિહામણું લાગ્યું હતું.

ડૉ. કુલ પવાયા છે અને કુકાવા નામના ગામમાં, ઓકુમા નામના મિત્રને ત્યાં, તેના ગ્રીન્મલવનમાં રહેવા ગયા છે, તેવું ઓગસ્ટની દશમીએ ક્ષાધર કટ્લીનસોર્ફ સાંભળ્યું. એટલે તેમણે ક્ષાધર સીસલીકને તેમને જોઈ આવવા પૂછી લેયું. ક્ષાધર સીસલીક હિરોશિમા બહારના મિસાસા સ્ટેશને ગયા, અને ત્યાંથી વીસ માઈલ સુધી વીજળિક ટ્રેનમાં ગયા. પ્રખર તાપમાં ચીલે દોઢ કલાક ચાલી તે

પર્વતની તળેટીમાં ઝોટા નદીને કાંઠે આવેલા મિ. ઓકુ-
માના મકાને પહોંચ્યા. ડૉ. કુશિમોનો પહેરી ખુરશીમાં
બેઠા બેઠા બાંગેલા હાડકા પર શેક કરી રહ્યા હતા. દાકતરે
ફાધર સીસલીકને ચક્ષુ શુભાવ્યા વિશે ફરિયાદ કરી કહ્યું
કે તેના વગર આંખો સતાવે છે તેમણે પાદરીને શરીર
પર મોભવગ્રીઓએ પાડેલા ભૂરા લીલા ઉઝરડા બતાવ્યા.
પછી તેમણે પાદરીને સિગારેટ તથા સવારના અગિયાર વાગ્યા
હોવા છતાં બ્હીસ્કી ધર્યાં. જરાક લેશે તો દાકતરને ગમશે તેમ
માની પાદરીએ તે લેવા હા પાડી. નોકર સન્ડોરી બ્હીસ્કી લઈ
આવ્યો. પાદરી, દાકતર તથા ચક્ષુમાન એમ ત્રણેએ લેગા
થઈ આનંદપૂર્વક વાતો કરવા માંડી. મિ. ઓકુમા હવાઇમાં
રહી આવ્યા હતા, એટલે તેમણે અમેરિકનો વિશે કેટલીક
વાતો કહી ડૉ. કુશિએ વિનાશ વિશે થોડીક વાત કરી.
તેમણે કહ્યું કે મિ. ઓકુમા અને એક નર્સ એમની તૂટી ગયેલી
ઈસ્પતાલમાં જઈ આશ્રયસ્થાનમાં પડેલી એક પેટી લઈ
આવ્યા હતાં. તેમાં વાહકાપનાં ઓભરો હતાં. આમાંથી
કેટલાંક ઓભરો નોવિશિયેટના વડા પાદરી માટે તેમણે
ફાધર સીસલીકને આપ્યાં. ફાધર સીસલીકને અંદરથી
ખકારી જેવું લાગતું હતું, પરંતુ વાત ઓમળના રહસ્ય
તરફ વળી ત્યાં સુધી તે થઈયા. ઓમળ કેવા પ્રકારનો હતો
તે વિશે હું બાઈ બ્લુ, એવું તેમણે કહ્યું. નોવિશિયેટમાં
આવેલા એક જપાની ખનરપત્રી પાસેથી તે વિશે સાચી
ખાતરી મળી હતી. વસ્તુતઃ આ ઓમળ જ ન હોતો પરંતુ
એક જ વિમાન દ્વારા સમસ્ત શહેર પર છાંટવામાં આવેલ
એક પ્રકારનો મેગનેશિયમ પાવડર હતો. શહેરના વીજળીના

તાર સાથે તેનો સમાગમ થતાં જ તે ક્ષય્યો. આ તમામ જાતની બળરખતી મારફતે આવી હતી તેથી તે સાચી જ હશે, એમ ડૉ. કુલ્જે સંતોષપૂર્વક માન્યું અને કહ્યું: "તેનો અર્થ એવો થયો કે આ જોમળ શહેર પર અને તે પણ દિવસ દરમિયાન જ્યારે ટ્રામગાડીઓ દોડતી હોય ત્યારે જ ફેંકી શકાય." "

બાગમાં પાંચ દિવસ સુધી ઘનાયેલાંની સારવાર કરી મિ. ટેનીમોટો ઓગસ્ટની ૧૧ મીએ પોતાના દેવળ તરફ પાછા ફર્યા, અને બહેનની આસપાસ જોડવા લાગ્યા. કેટલીક ડાયરીઓ, અને ચોપડીમાં રાખેલી તથા કિનારેથી જરાક બળી ગયેલી દેવળ-નોંધો તેમ જ રસોઈનો તથા ટાઇનો કેટલોક સામાન તે મેળવી શક્યા. આ કાર્યમાં તે પરોવાયેલા હતા, ત્યાં કોઈ મિત્ર ટનાકા આવી અને બોલી: 'મારા બાપુજી તમને બોલાવે છે.' વહાણ કંપનીના આ નિવૃત્ત અમલદારને ધિક્કારવા માટે મિ. ટેનીમોટો પાસે કારણ હતું- તે પોતાના દાનનો મોટો ફેળાવ કરતો હતો, છતાંય અંદરથી સ્વાર્થી અને ઘાતકી હતો. જોમળ પડ્યો તેના થોડાક જ દિવસ પૂર્વે તે ઉઘાટેઓક કહેતો હતો કે ટેનીમોટો અમેરિકાનો નાસૂસ છે. કેટલીય વાર તેણે ખ્રિસ્તીધર્મની વિડંબના કરી હતી, અને એ-ધર્મને અ-જપાની કહ્યો હતો. જોમળ પડ્યો તે કણે મિ. ટનાકા શહેરના રેડિયો સ્ટેશન સમીપે ચાલતા હતા. તેમને શરીરે કેટલાક ગંભીર ઝાંઝલા ઊભા, પરન્તુ તે ઘર સુધી પહોંચી શક્યા નહિ. તેમણે પકાશી મંડળના આશ્રયસ્થાનમાં સુકામ કર્યો. અને ત્યાં બેઠા બેઠા તળીની સહાય મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પોતે

ખૂબ માલદાર છે, અને દાની તરીકે પંકાયેલા છે, માટે હિરોશિમાના બધા જ દાકતરોએ એમને ત્યાં આવવું નોંધ્યું, તેવી તે આશા સેવતા હતા. કેઈ નં આબરું, તેથી રાપે સરાઈને તે બધાની તપાસમાં નીકળ્યા. પોતાની દીકરીના હાથનો ટેકો લઈ તે ચહેરની બધી ખાનગી ઇસ્પતાલોમાં ધૂમી આપ્યા, પરંતુ આ બધે સ્થાને વેરાન ખડેરો જ હતા. તે પાછા પેલા આશ્રયસ્થાનમાં આવીને પડ્યા. તે ખૂબ ફબળા પડી ગયા હતા, અને તેમને હવે મરવાનું જ છે તેવી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. કેઈ પણ ધર્મદ્વારા તે હવે આશ્વાસન મેળવવા આતુર હતા.

મિ. ટેનીમોટો તેમને સહાય કરવા ગયા. તે કબર જેવા આશ્રયસ્થાનમાં નીચે જિતર્યા અને આંખ અંધારા સાથે અનુકૂળ થઈ ત્યારે મિ. ટનાકા તેમના જોવામાં આવ્યા. તેમનું મોં તથા હાથ સૂણ ગયાં હતાં, અને તેના પર પડે તથા લોહી પથરાયાં હતાં. આંખો સૂણને ત્રિડાઈ ગઈ હતી. આ ધરડા માણસના દેહમાંથી દુર્ગંધ આવતી હતી. તે વારંવાર નિઃશ્વાસ મૂકતા હતા. તેમણે મિ. ટેનીમોટોને અવાજ ઉપરથી ઓળખ્યા. અજવાળું મળે એટલા સારું મિ. ટેનીમોટો આશ્રયસ્થાનની સીડીએ જિલા રહ્યા અને તેમણે જપાની ભાષામાં લખાયેલા બાઈબલના શુદ્ધકામાંથી પ્રાર્થના વાંચવા માંડી: “ તારી નજરમાં વીતેલાં હજાર વર્ષ માત્ર ગઈ કાલ જેવાં, અને સતના રજેવાળ જેવાં છે. ઈ માનવીનાં બાળકોને પૂર પેઠે તાણી બાંધ છે; તે બધાં નિદ્રા જેવા છે. તે પરીડમાં ઘાસ જેવાં છે—જે જિગે છે. પ્રભાતે તે પ્રકુલ છે, પાંગરે છે; સંધ્યાએ તે કપાય

છે, કરમાય છે. તારા પુણ્યપ્રકોપે અમે જજાન્ય બીએ,
તારા રોષે અમે પીડાઈએ છીએ. અમારા દોષો તે તારી
આગળ મૂક્યા છે, અમારાં છપાં પાપ તારા મુખ-
પ્રકાશમાં પથરાયા છે. તારા રોષમાં અમે દિવસો ગુજરીએ
છીએ. અમે વર્ષો વિતાવીએ છીએ: જાણે કેક કહેવાયેલી
કથાની જ્યમ....”

મિ. ટેનીમોટો ભજન વાંચતા હતા, તેવામાં જ મિ.
ટનાકાનું મ્હાલુપંખી બિડી ગયું હતું.

ઓગસ્ટની ૧૧ મીએ નિનોશિમા લશ્કરી ઇસ્પતાલમાં
ખબર આંબ્યા કે યુગોકુ લશ્કરી મથકમાંથી ઘણા ઘવાયેલા
સિપાહીઓ આ ટાપુ પર આવનાર હતા. એટલે બીજા
શહેરીઓને ખાલી કરાવવાનું જરૂરી માનવામાં આવ્યું. મિસ
સસાકીને હજી વધારે તાવ આવતો હતો, તે છતાં ય એક
મોટા વહાણમાં તેને મોકલવામાં આવી પગ નીચે ઓશિકુ મૂકી
તે તૂટક પર પડી રહી. તૂટક પર છાંયો હતો, પરંતુ વહાણ
ચાલવા માંડ્યું તેમ તેમ સૂરજનો પ્રકાશ આવવા લાગ્યો.
સૂરજને લીધે પોતે કેઈ સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્ર નીચે હોય તેમ
તેને લાગ્યું. ધામાંથી પડે વહેવા લાગ્યું અને આખું ઓશિકુ
તેનાથી ભીંજાઈ ગયું. હિરોશિમાથી થોડાક માર્ગલ દૂર
નેર્ઝત્યે આવેલા હાત્સુકેચી નામના શહેરને કાઠે તેને ઉતાર-
વામાં આવી. ત્યાં તાજેતરમાં જ ઇસ્પતાલમાં ફેરવી
નાંખવામાં આવેલી એક પ્રાથમિક શાળામાં એને મૂકવામાં
આવી. ત્યાં તે કંઈ દિવસ રહી; પછી કોબેથી આવેલ નિષ્ણાત
હાઈમેઇની સંભાળ નીચે થોડાક દિવસ સુધી રહી. ત્યાં

સુધીમાં તો તેનો પગે લાલપૂમ થઈને છેક ઉપર સુધી સૂઈ ગયો હતો. દાકતરોએ કહ્યું કે આ ભાંગેલાં હાડકાં ગોઠવવાનું શક્ય નથી. તેમણે અંદર કાપ મૂક્યો, અને અંદરનો દયરો કાઢવા માટે રબ્બરની નળી મૂકી.

નોવિશિયેટમાં નમાયાં કાટાઓકા બાળકોને આશ્વાસન આપી જ શકાતું નહોતું. ફાધર સીસલીકે તેમનું ધ્યાન બીજે દોરવવા ખૂબ પ્રયાસ કર્યો. તે લાતલાતની સમસ્યાઓ મૂકતા અને પૂછતા: “દુનિયામાં ચતુરમાં ચતુર પ્રાણી કયું?” ‘વાંદરો, હાથી, ઘોડો’ એવો પેલી તોર વર્ષની છોકરી જવાબ આપતી એટલે તે કહેતા: “ના! આતું ચતુર પ્રાણી તો હિપોપોટેમસ છે.” જપાનીમાં આ પ્રાણીને ‘કાબા’ કહેવાય છે, અને મૂર્ખ માટે વપરાતા જપાની ભાષાના શબ્દ ‘બાકા’ના તે અવળા અક્ષરો છે. તે બાઈબલની વાર્તાઓ કહેતા. યુરોપનાં ચિત્રોની ચોપડી બતાવતા. છતાંય મોટે ભાગે તે બાળકો માને માટે રડ્યાં કરતાં

કેટલાક દિવસ પછી ફાધર સીસલીકે બાળકના કુદુંબ માટે તપાસ કરવા માંડી. પ્રથમ તો પોલીસ પાસેથી એવા ખબર મળ્યા કે નજીકના કુરે નામના શહેરમાં એક કાકાએ બાળકોની તપાસ કરી હતી. પાછળથી એવા સમાચાર મળ્યા કે હિરોશિમાના એક પરા ઉજીનાની પોસ્ટ ઓફિસમાં એક મોટો ભાઈ તેમની તપાસ કરવા આવ્યો હતો. વળી, પાછળથી તેમણે સાંભળ્યું કે માતા હયાત છે અને નાગાસાકીના ગોટો બેટમાં છે. ઉજીના પોસ્ટ ઓફિસ પર સતત નજર રાખીને તે આખરે આ એક ભાઈનો પત્તો મેળવી શક્યા, અને આ બાળકોને તેમની માતાબેગાં કર્યાં.

ખોમ્બ પડ્યા પછી અક અઠવાડિયે હિરોશિમાના કાંઠે એક અસ્પષ્ટ ગૂઢ અર્થવાં અચકાર્ક: અણુઓ ગમે તે કારણે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા, ત્યારે જે શક્તિ છૂટી થઈ, તેથી શહેરનો નાશ થયો. આ દર્શાવકર્ણની વાતોમાં આ હથિયારનો નિર્દેશ જે-સી બાકુદાન—મૌલિક બાબક ખોમ્બ—તરીકે થતો. કોઈને પણ આ વાત સમજાતી નહિ; અને બધા પેલા મેગનેશિયમ પાવડર કે એવી વાતો જેટલો જ વિશ્વાસ મૂકતા. બીજાં શહેરોમાંથી છાપાં આવતાં, તેમાં પણ ઓગસ્ટ ૧૨મીએ કોમેઇ (જાપાનની સમાચારસંસ્થા)ના જેવું આટલું સામાન્ય નિવેદન હતું: “આ ઘાતકી ખોમ્બની પ્રચંડ શક્તિ કબૂલ્યા સિવાય છૂટકો નથી.” આ સિવાય એમાં કંઈ નહોતું. જાપાનના વૈજ્ઞાનિકો લોરિત્સેન ઇલેક્ટ્રોસ્કોપ તથા નેકેર ઇલેક્ટ્રોમીટર સાથે શહેરમાં આવ્યા; તેમને ખરોખર સમજ પડી ગઈ.

ઓગસ્ટ ૧૨મીએ નાકામુરાઓ—બધાં જ હજી માંદાં હતાં—કાબે નામના નજીકના ગામે ગયા અને મિસિસ નાકામુરાનાં ભાણી સાથે રહેવા લાગ્યાં. બીજે દિવસે ચાલવા જેટલી શક્તિ ન હોવા છતાંય મિસિસ નાકામુરા એકલી હિરોશિમા જવા નીકળી. પરા સુધી પીજગી—ગાડીમાં અને પછીથી ચાલતી ગઈ. મોવિથિયેટમાં રહી તેટલા સમય દરમ્યાન તેને કુકુરો પરામાં રહેતાં મા, ભાઈ તથા મોટીબહેન વિશે ચિંતા થયા કરતી હતી. ઉપરાંત દ્વાધર કલોનસોર્ગની માફક તેને પણ અમુક આકર્ષણ હતું. તપાસ કરતાં એને ખબર પડી કે એનું આખું કુટુંબ મૃત્યુશરણ થયું છે. શહેરમાં એણે જે જોયું હતું અને સાંભળ્યું હતું તેનાથી તે એટલી

ડઘાઈ ગઈ હતી અને એટલી ખિન્ન થઈ હતી કે તે જ્યારે સાંજના પાછી ફરી ત્યારે એક શબ્દ પણ બોલી ન શકી.

રેડ કોસ ઇસ્પિતાલમાં હવે જરાતરા વ્યવસ્થા સ્થપાઈ હતી. આરામ લઈ પાછા ફરેલ દા. સસાકીએ દરદીઓ (હુલ્મ એ બધા ગમે ત્યાં પથરાયેલા જ હતા)નું વર્ગીકરણ કરવાનું માથે લીધું. સ્ટાફના માણસોએ ભંગાર સાફ કર્યો. નર્સો તથા ઔપચારકોએ શબો ખસેડવા માંડ્યાં. જાપાનમાં સંસ્કારી દફન અને ધાર્મિક ક્રિયા દ્વારા શબોનો નિકાલ એ જીવતાની સંભાળ કરતાં પણ મોટી નૌતક જવાબદારી મનાય છે ઇસ્પિતાલમાં અને તેની આસપાસ પહેલા દિવસનાં શબોમાંથી ઘણાને સર્ગાવહાલાંએ ઓળખી કાઢ્યાં. ખીજા દિવસના આરંભથી, જ્યારે ‘પણ દરદી દરવાજે આવતો ત્યારે કપડા સાથે તેના નામવાળી ચિઠ્ઠી ચોંટાડી દેવામાં આવતી. શેળ-ટુકડી આ મૃત દેહોને બહાર ખસેડતી; ખંડેરોનાં લાકડાંની ચિતા પર તેમને પોઢાડી આંગ મૂકતી; તેની રાખને એકસરે માટે કાગળથેલીમાં સાચવતી. આ થેલી પર તે તેમનાં નામો લખતી, અને અદ્યપૂર્વક મુખ્ય કાર્યાલયમાં કોયળામાં તેનો સંચય કરતી. થોડાક જ દિવસમાં એક મોટા મંદિરની એક આખી પાંખ આ કાગળથેલીઓથી ચિકાર થઈ ગઈ.

ઓગસ્ટની પંદરમીએ કાળેમાં તોશિયો નાકામુરાએ વિમાનનો અવાજ સાંભળ્યો. તે એકદમ બહાર દોડ્યો અને ધંધાદારી નજરથી હોય તેમ તેને બી-૨૬ તરીકે ઓળખી કાઢ્યું. તેણે બૂમ મારી: ‘ બી. ચાલ્યા.’

તેના એક સગાએ કપડો આપ્યો: “હજીય મિ. બીધી તું ધરાયો નથી?”

પ્રશ્ન બાજો સંકેતસૂચક હતો. તે જ ક્ષણે ઇતિહાસમાં પ્રથમ વાર રેડિયો પરથી શહેનશાહ હિરોહીટોનો નિરુત્સાહજનક મંદ અવાજ આવતો હતો. “જગતનાં સામાન્ય વહેણોનો તથા આપણા સામાન્યમાં પ્રવર્તતી સાચી સ્થિતિનો વિચાર કર્યા પછી એક અસાધારણ પગલું ભરી વર્તમાન સ્થિતિનો ઉકેલ આણવાનું અમે વિચાર્યું છે....”

મિસિસ નાકામુરા પડોશી મંડળના આશ્રયસ્થાનમાં ઘડી રાખેલા ચોખા લેવા પુનઃ શહેરમાં ગઈ હતી. આ લઈ તે ઠામે તરફ પાછી વળતી હતી. વીજળીગડીમાં સાવ અચાનક તેને તેની નાની બહેનનો લેટો થઈ ગયો.

“સમાચાર સાંભળ્યા?” બહેને પૂછ્યું.

“શા સમાચાર?”

“લડાઈ પૂરી થઈ ગઈ.”

“આવી ગાંડા જેવી વાત ન કરીશ, બહેન.”

“મેં જાતે રેડિયો પર સાંભળ્યું,” અને પછી ધીમા

અવાજે કહ્યું: “શહેનશાહનો જ અવાજ હતો.”

“ઓહ!” મિસિસ નાકામુરાના ગોંમાંથી ઉગારો સરી પડ્યા. (અણખોખા છતાંજે લડાઈમાં જીતવાને હજી તક છે તેવી વિચારણા છોડવા સિવાય બીજું તો કશું તેને કરવાનું નહોતું) “એમ હોય તો....”

કેટલાક દિવસ પછી એક અમેરિકન મિત્ર પરના દાગળ-

માં મિ. ટેનીમોટોએ તે દિવસના ઝનાવોનું વર્ણન કર્યું :
 “ યુદ્ધોત્તર દિવસમાં અમારી તવારીખમાં એક સૌથી
 અફ્સુસ કરાવતો બનાવ બન્યો. અમને—જાપાનની સામાન્ય વસ્તીને—
 અમારા બાદશાહે પોતે રેડિયો દ્વારા સંબોધન કર્યું. ઓગસ્ટ
 ૧૫ મીએ અમને કહેવામાં આવ્યું કે અગત્યના સમાચાર
 આવવાના છે અને અમારે બધાએ તે સાંભળવા તત્પર રહેવું.
 એટલે હું હિરોશિમાના રેલવે સ્ટેશને ગયો. ત્યાં સ્ટેશનના
 ખંડેરા પર એક લાઈડસ્પીકર ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. ઘણા
 નાગરિકો પાટા સાથે આવ્યા હતા—કેટલાક દીકરીઓને
 ખભે ટેકાઈને, તો કેટલાક લાકડી પર ધવાયેલા પગ રાખીને.
 બધાએ એ વાયુપ્રવચન સાંભળ્યું. અને જ્યારે ખુદ શહેન-
 શાહ જ સંબોધન કરી રહ્યા છે તેવી તેમને જાણ થઈ
 ત્યારે તેમની આંખમાં પાણી આવ્યું : ‘આપણા ટેનો જાતે
 આપણને સંબોધે અને આપણે તેનો અવાજ સાંભળી શકીએ
 એ કેવું આશીર્વાદરૂપ છે ! આવડા મોટા લોગથી પણ
 અમને સંતોષ છે.’ જ્યારે તેમને ખબર પડી કે લડાઈ પૂરી
 થઈ છે અને જાપાનનો પરાજય થયો છે ત્યારે તેમને
 અલબત્ત લારે નિરાશા સાંપડી, પણ તેમણે શહેનશાહના
 આદેશને શાંતિથી માથે ચઢાવ્યો—જગતની શાંતિ શાંતિ
 માટે તેમણે સંપૂર્ણ લોગ આપ્યો—અને આમ જાપાને
 નવો રાહ અખત્યાર કર્યો. ”

ખોમ્મ કાઢ્યા પછી બાર દિવસે બોગસ્ટની ૧૮ મીએ કાધર કલીનસોર્ નોવિશિયેટથી પેલી કાગળપેટી વધ પગ-પાળા હિરોશિમા આવવા નીકળ્યા. તેમને હવે લાગતું હતું કે મૂલ્યવાન સામગ્રીવાળી આ પેટી તિલસ્માતી શક્તિ ધરાવતી હતી કારણ કે, તેમણે તેને અગાઉ જે મેન નીચે છુપાવી રાખી હતી તેના જ્યારે કટકે કટકા થઈ ગયા હતા ત્યારે પણ એ પેટી તેમને બારણા વચ્ચે જાંચા હાથા સાથે સલામત રહેલી મળી હતી ! હવે તે ઇસસ સોસાયટીના ચેન, અરધા નાશ પામેલા મકાનમાં પુનઃ ઊઠેલી થોડોડોમા કપેસી જેઠની હિરોશિમા શાખાએ લઈ જવામાં આને ઉપયોગ કરતા હતા. સામાન્યતાઃ આજે સવારે તે પ્રસન્ન હતા એ વાત અલગત સાચી હતી કે શરીર પર પડેલા નાના થા, પાઠરીએ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે ત્રણ ચાર વિષમાં રજાયા ન હોવા પરંતુ કાધર કલીનસોર્ અઠવાડિયા સુધી આરામ લીધો અને હવે સખત પરિશ્રમ કરવા જેટલો તાકાત આવી હતી એમ તેમણે માન્યું શહેરમાં જે રસ્તે દાખલ થયા તેનાં લીપણ દરમિયાન હવે તે એ ટેવાઈ ગયા હતા. નોવિશિયેટ સમીપતું આખાનું મોટું ખેતર બૂળત રંગે રંગાઈ ગયું હતું; શહેરને ચીમાડે આવેલાં મકાનો તૂટેલી બારીઓ અને વે-નિખેર દાદી સાથે આખાં હોવા છતાં ખળખળ ગયેલાં લાગ્યાં હતાં, અને પછી સુસ્ત જ ચાર

ચોરસ માર્ગવાળો રાતા-ભૂખરા ધાવાળો વિસ્તાર શરૂ થતો હતો—ત્યાં બધું જ પડીને પાધર થયું હતું યા તો સળગી ગયું હતું. જમીનસરસાં થયેલાં મકાનોની કતાર 'પર કતાર આવતી હતી—માત્ર અહીં તહીં રાખ અને લાઠીના ઢગલા પર નિશાનીનું કોક પાટિયું ('બહેન ! તમે ક્યાં છો ? ' 'અથવા તો સર્વે સલામત છે '—અને 'અમે ટોયોસાકા રહીએ છીએ ') લટકાવેલું નજરે ચડતું હતું. બોડાં વૃક્ષો અને બળી ગયેલા ટેલિફોનના થાંભલા મળતા હતા. સર્વ વસ્તુઓની દૃષ્ટિમર્યાદાની સમાંતરતા જ પુરવાર કરવા મથતાં હોય તેમ થોડાંક આખાં કે અર્ધાં આખાં મકાનો જણાતાં હતાં. (વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગના સંશ્લેષણનાં નિરીક્ષણ માટે જ ન હોય તેમ તેનો મિનારો પોલાઈ ચોકઠા પર હજીય ઊભો હતો; વેપારી મંડળના મકાનનો ટાવર, ધા પછી પછી શાંત, ઠંડક અને અજ્ઞેય ઊભો હતો; વિશાળ અને નીચાણમાં આવેલો ટાઉનહોલ અને જીર્ણ આર્થિક પદ્ધતિનો ઉપહાસ કરતી કંદરૂપી બેંકોની કતારો ત્યાં કાયમ હતાં) રસ્તામાં ખોરવાયેલો વાહનવ્યવહાર—સેંકડો લાંગેલી સાયકલો, અધવચ્ચે જ ઊભી રહેલી ગાડીઓ તથા મોટરોના તૂટેલા ભાગો—જણાતો હતો. આ બધું નુકસાન એક જ ક્ષણમાં બોમ્બથી થયું છે, તેવા વિચારે કાધર કલીનસોર્જને આખે રસ્તે અકળાવ્યા. શહેરની મધ્યમાં તે પહોંચ્યા, ત્યારે દિવસ ધગધગનો હતો તે ચોકોહામા બેંકે પહોંચ્યા મકાનને નીચે લોંચતળિયે ઊભા કરવામાં આવેલ લાકડાના કામચલાઉ મકાનમાં તે કામકાજ કરતી હતી તેમાં તેમણે નાણાં મૂક્યાં. પછી મીશનના ફળિયામાં જઈ તેમણે

એક નજર ફેંકી, અને પછી નોવિશિયેટ તરફ જવા નીકળ્યા. અધીં રસ્તે આવ્યા હશે, ત્યાં તેમને વિચિત્ર અનુભવો થવા લાગ્યા હવે સાવ ખાલી થઈ ગયેલી પેલી જાડુઈ પેટી એકાએક ખૂબ લારે થઈ ગઈ. તેમનાં ઘૂંટણ કમજોર થવા લાગ્યાં. તેમને અચાનક ખૂબ યાક ચઢ્યો હોય તેમ લાગ્યું. થોડી જહેમત કરીને તે નોવિશિયેટ તો પહોંચ્યા. આ કમજોરી વિશે તેમને ખીજા પાદરીઓને કહેવા જેવું ન લાગ્યું. પરંતુ એ દિવસ પછી તે પ્રાર્થના કરતા હતા ત્યાં તેમને મૂર્છા આવતી હોય તેમ થયું. ત્રણેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ તે પ્રાર્થના પૂરી કરી શક્યા નહિ ખીજે દિવસે સવારે તેમના સાવ મામૂલી પણ હજી ન રુઝાયેલા લા તપાસતાં વડા પાદરીએ વિસ્મયપૂર્વક પૂછ્યું : 'આ લાને તમે શું કહ્યું?' લા એકાએક પહેળા અને જિંડા જન્યા હતા, અને તેમના પર સોજો આવ્યો હતો.

ઓગસ્ટ ૨૦મીની સવારે કાબેમાં લાલીને ઘેર તૈયાર થતાં, મિસિસ નાકાગુરાએ વાળ ઓળતાં જ ભેંચું કે કાંસ-કામાં વાળનો મોટો ગુચ્છો હતો. આમ તો, તેમને કશીય ધંભ થઈ નહોતી, બેકે, જે આખું અકવાડિયું કાધર ઢલીન-સોજી તથા ખીજા પાદરીઓના મહેમાન તરીકે તેમણે તથા જાળકેએ ગાળ્યું હતું, તે દરમિયાન તેમને ઝાકારીઓ રોજ આવતી હતી. ખીજવાર મિસિસ નાકાગુરાએ ઓળવા માંડ્યું, ત્યારે પણ એવું જ બન્યું. એટલે તેમણે વાળ ઓળવાનું એકદમ બંધ રાખ્યું તેમ છતાંય ખીજા ત્રણવાર દિવસમાં વાળ એની એળે જ ખરવા માંડ્યા, અને એમને માથે તાલ પડી ગઈ. જાણે સંતાતાં-મૂંપાતાં હોય તેમ તે

લગભગ ઘરમાં જ રહેવા લાગ્યાં. ઓગસ્ટની ૨૬મીએ તે અને તેમની નાની છોકરી મ્યેકો ઊંડાં ત્યારે ખૂબ જ થાકેલાં અને કમજોર હતાં. તેમને પધારીમાં જ સૂઈ રહેવું પડ્યું. બોમ્બ પડ્યા પછી તમામ અનુભવોમાં ભાગીદાર થયેલ તેમનો છોકરો તથા બીજી છોકરી ઊલટાં ખુશ-મિજાજમાં હતા.

ગરાબર આ જ સમયે, મિ. ટેનિમોટો પરામાં ભાડે લીધેલ મકાનમાં પ્રાર્થના માટે કામચલાઉ દેવળ ઊભું કરવાની તથામાં એટલા બધા ગૂંથાયેલા હતા કે તેમને દિવસોની ગણતરી પણ વિસરાઈ ગઈ હતી. પણ હવે તે એકાએક થાક, તાવ અને કમજોરીથી આઝારી થઈ ગયા. તેમને પણ યુશિકાના પરામાં એક ગિત્રના અર્ધા-આળા મકાનમાં જઈ પધારીને આશ્રય લેવો પડ્યો.

આ ચારેયને તો ક્યો ખ્યાલ નહોતો, પરંતુ પાછળથી જોને વિકિરણ માંદગી (Radiation Sickness) તરીકે ઓળખવામાં આવી તેવા વિચિત્ર, અગમ્ય રોગની અસર નીચે તે બધાં આવ્યાં હતાં.

મિસ સસાકી હિરોશિમાની વીજબિંક ગાડી પર આવેલ ચોથા સ્ટેશન હાત્સુકેચીની ઇસ્પિતાલમાં ચાલુ દુઃખમાં પડી હતી. આંતરિક ચેપને કારણે ડાળા પગમાં ભાંગેલાં હાડકાને જોડવાનું અઘરું હતું : દુઃખ માથે રાતદહાડાની દોસ્તી રાખી રહી હતી, છતાં ઇસ્પિતાલમાંના એક જુવાનને તેના તરફ મમતા થઈ હતી. તેણે તેને મોપાંસાની વાર્તાઓનો જપાની અનુવાદ આપ્યો. આ

વાર્તાઓ વાંચવાનો તેણે પ્રયાસ કર્યો; પરંતુ ચારપાંચ મિનિટથી વધારે વાર તે એકાચ થઈ ન શકી.

બોમ્બ પડ્યા પછીનાં અઠવાડિયામાં હિરોશિમાની આસપાસનાં તાહતમથકો તથા ઇસ્પિતાલો એટલાં ચિકાર રહેતાં, તેમનો રડાફ તળિયતના કારણે એટલો બદલાતો રહેતો અને બહારની મદદ એટલી અનિશ્ચિત રહેતી કે દરદીઓને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ધૂમધું પડતું. મિસ સસાદીને આજ સુધીમાં ત્રણવાર તો ખસેઠવામાં આવી હતી. ઓગસ્ટના અંતમાં આજ ગામની એન્જિનિયરિંગ શાળામાં તેને ખસેઠવામાં આવી. તેના પગમાં કાંઈ સુધારો થયો નહેતો, પરંતુ ઊલટું તે વધારે ને વધારે સ્વજનો જતો હતો. એટલે સપ્ટેમ્બરની નવમીએ તેને હિરોશિમાની રેડ ક્રોસ ઇસ્પિતાલમાં મોકલવામાં આવી. હિરોશિમાના ખંડેરાં ભેવાનો આ પ્રથમ વાર જ તેને મોકલો મળ્યો. શહેરના રસ્તાઓ પર થઈને એ છેલ્લી વાર જ્યારે પસાર થઈ હતી, ત્યારે તો તે લગભગ ખેલાન હતી. આ વિનાશનું વર્ણન તેણે સાંભળ્યું તો હતું. તે રિખાતી હતી છતાં આ દેખાવથી તે લય પામી. સાથે તેને આશ્ચર્ય પણ થયું. તેણે એવું જે કાંઈક ભેયું તેથી તેનામાં ઘોડો સજ-વળાટ થયો. જ્યે જ—શહેરના લંગાર પર, ગટરમાં અને નદીને કાંઠે, લાદીએ અને છાપરે, બળેલાં આદતનાં થડિયે વિપુલ, સમુદ્ધાસી અને સજીવન લીલી વનરાજિની ચાદર જિહાઈ ગઈ હતી. ખુદ નાશ પામેલાં મકાનોના પાયામાંથી વેલો પાંગરતી હતી. રાખને ઢાંકતા બિલાવર ચમકતા હતા.

શહેરનાં હાડકાંમાં જંગલી ફૂલો પ્રસન્નતાથી હસતાં હતાં. ખોખે અંદરનાં મૂળ સલામત રાખ્યાં હતાં, એટલું જ નહિ, તેમને પ્રોત્સાહિત કર્યાં હતાં. રંગબેરંગી ફૂલોની અહીંતહીં સર્વત્ર મનોહર જિહ્વાત પથશર્ધ હતી. શહેરની મધ્યમાં પેલા સૂરજમુખીમાં જાણે અસાધારણ ચેતના આવી હતી: પોતાના બળેલા ઇંડ પર જ નહિ, પરન્તુ નવા નવા સ્થાનકે, સડકની તરાડોમાં તથા ઇંટોના લંગારમાં તે પ્રસર્યાં હતાં. જાણે ખોખ સાથે સૂરજમુખીનાં બીજનો એક કંઠાજો જ શહેર પર ઠાલવવામાં ન આવ્યો હોય !

રેડ કોસ ઇન્સ્પેક્ટાલમાં મિસ સસાકીને દા. સસાકીની માવજત હેઠળ મૂકવામાં આવી. હવે એક મહિના પછી થોડીક વ્યવસ્થા સ્થપાર્ધ હતી; અર્થાત્ પડાણીમાં પડયા રહેતા દરદીઓને સૂવા માટે સાદડીઓ આપવામાં આવી હતી, અને બીજાં શહેરો તરફથી ફાળા તરીકે દવાનો નવો જથ્થો પણ આવ્યો હતો. ત્રીજી રાત્રે ઘેર જઈ સત્તર કલાકની સામટી ઊંઘ લીધા પછી દા. સસાકી અહીં ઇન્સ્પેક્ટાલમાં એક સાદડી પર માત્ર છ કલાકની ઊંઘથી જ ચલાવી લેતા હતા. એમના નાનકડા શરીરમાંથી પણ વીસ રતલ જેટલું વજન તેમણે શુમાવ્યું હતું, અને તે હજીય નર્સ પાસેથી માંગી લીધેલા ચરમા જ પહેરતા હતા.

મિસ સસાકી સ્ત્રી અને તેમાંય આવ્તરી હોવાથી (કદાચ પાછળથી કળૂહ કરવા પ્રમાણે તેનું નામ પણ સસાકી હોવાથી) દા. સસાકીએ તેને અર્ધ-જ્ઞાનગી ઓરડામાં એક ખયારી પર સુવડાવી. દાકતરે તેને પ્રશ્નો પૂછી જર્મન

લાપામાં તેની નોંધ કરી લીધી. નોંધ આ પ્રમાણે હતી : સામાન્યતઃ તંદુરસ્ત કહી-શકાય તેવી મધ્યમ કાઠાની સ્ત્રી; કાળા પગની નળી પર હાડકાં લાંબ્યાં છે અને તેથી કાળા પગ નીચે સોજે છે. કફનળીની ચામડી પર ચોખાના દાણા અથવા તો સોયાબીનના દાણા જેટલા મોટા રક્તસાવો (petechiae) હતા; માથું, આંખ, ગળું, ફેફસાં અને હૃદય સમસાધારણ હતાં. ઉપરાંત તેને તાજ પણ આવતો હતો. દાક્તર તેનું હાડકું સાલ્યું કરવા માંગતા હતા. પરંતુ તેની પાસે પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસનો જથ્થો ખલાસ થઈ ગયો હતો. એટલે માત્ર પથારીમાં સુવડાવી તેમણે તાવ માટે એસ્પીરીન આપ્યું, અને તેના પોષણ માટે એમાં વાટે બ્લુકોલ આપવા માંડ્યું. ઘણા દરદીઓને જે વિચિત્ર ચિહ્નો જણાતાં હતાં તેમાંનું એક જ—ચામડીનો રક્તસાવ—મિસ સસાકીને હતું.

નદીઓ સાથે સંકળાયેલાં દુર્ભાગ્યથી ડો. કુલ હલ પીડાતા હતા. કુકાવામાના મિ. ઓકુમાનાં ઘરમાં જ હલ તે રહેતા હતા. આ મકાન ઓટા નદીની સીધી લેખડાએ ચોંટીને રહ્યું હતું. તેમના જન્મ ધીરેધીરે ટૂંકાતા હતા. હવે તે પેરાંથી આવેલા દવાઓથી પડોશમાંથી આવતા નિરાશ્રિતોની સારવાર પણ કરતા હતા. ત્રીજા ચોથા અડવાડિયે તેમને કેટલાંક દરદીઓનાં કંઈ ચિહ્નોમાં વિચિત્ર મિશ્રણ જણાયાં. પરંતુ યા પૂરવા સિવાય કે ઝંઝેલા પર મલમ લગાડવા સિવાય તે ઝાઝું કરી શક્યા નહિ. સંપ્ટેમ્બરના આરંભમાં જ ભારે અને ચાલુ વરસાદ શરૂ થયો. નદીનાં પાણી અડધાં. સપ્ટેમ્બરની ૧૭મીએ ગાજળીજ થઈ, અને તુરંત જ વાવાઝોડું થયું. પાણી

ઠાંઠા કરતાંય ઊંચે ચડતું હતું. મિ. ઓકુમા અને દા. કુલ ગભરાઈ ગયા, અને ટેકરી પર આવેલા ખેડૂતના મકાનમાં ગયા. (હિરોશિમામાં જોમ્મે જે બાકી રાખ્યું હતું તે પૂરે પૂરું ક્યું —પુત્રો નાબૂદ કર્યા, સડકો ધોઈ નાંખી અને બાકી રહેલાં મકાનોના પાયા ખોદી કાઢ્યા. દશ માઈલ પશ્ચિમે ઓને લશ્કરી ઇસ્પતાલમાં દરદીઓની લાંબી માંદગીતું કારણ તપાસવા માટે ક્યોટો શાહી વિદ્યાલયમાંથી નિષ્ણાતોનું જૂથ આવ્યું હતું. ત્યાં એક સુંદર અબનૂસી પર્વતમાળાએ ધસારો કરી એ ઇસ્પતાલને દરિયામાં ધકેલી દીધી. ગેળી રીતે માંદા રહેતા રોગીઓની સાથે આ સંશોધકો પણ ડૂબી ગયા.) તોફાન પછી ડો. કુલ અને મિ. ઓકુમા નદીએ આવ્યા, અને જોયું તો ઘર આખું ધોવાઈ ગયું હતું.

જોમ્મે પડ્યા પછી એક મહિને પણ આટલા બધા માણસો એકાએક માંદા પડતા હતા, તેથી એક અલુગમતી અફવાએ સુસાઈરી આદરી. આ અફવા કાબેમાં જે ઘરમાં મિસિસ નાકામુરા તાલકી થઈને માંદી પડી હતી ત્યાં આવી અફવા એવી હતી કે આ જોમ્મે હિરોશિમા પર અત્યુક પ્રકારનું ઝેર રેડ્યું છે, અને તે સાત વર્ષ સુધી અવારનવાર જીવલેણ રીતે નીકળ્યા જ કરશે. આથી આટલા સમય સુધી તો ત્યાં કોઈ જ નહિ જઈ શકે. આ અફવાએ મિસિસ નાકામુરાને અકળાવી મૂકી. કારણકે તે દિવસની સવારે તેણે તેની આજીવિકાનું જે એકમાત્ર સાધન—સીવવાનો સાન-દોઢુ સંચો મિમેન્ટની પાણીની ટાંકીમાં છુપાવી દીધો હતો: હવે કોઈ ત્યાં જઈને એ લાવી શકે નહિ. આજ સુધી તો

મિસિસ નાકામુરા અને તેનાં સગાંસંબંધીઓ અણુબોમ્બની નૈતિક બાબુ વિશે શરણવૃત્તિ રાખી મૂક્યાં હતાં. પરંતુ આ અફવાએ તેમનામાં લડાઈ દરમ્યાન અગાઉ કદી ન અનુભવેલો ગુસ્સો અને તિરસ્કાર અમેરિકા તરફ પ્રેર્યા.

અણુશક્તિના કેન્દ્રોવિકેન્દ્રીકરણ વિશે જાણકાર એવા જાપાની વૈજ્ઞાનિકોને હિરોશિમાના લમવા વિકિરણ વિશે ચિંતા થતી હતી; અને બોમ્બના પ્રકાર વિશે પ્રમુખ કુંમેને જાહેરાત કર્યા પછી થોડા દિવસે તે શહેરમાં તપાસ કરવા આવ્યા. તેમનું પ્રથમ કાર્ય તો શહેરની મધ્યમાં જે તમામ ટેલિફોન થાંભલા પડી ગયા હતા તે બાબુના મધ્યસ્થ કેન્દ્રનો નિર્ણય કરવાનું હતું. 'સુગોકુ હરકરી મચકના કવાયતના મેદાનની જમણી બાબુએ આવેલ ગોકોકુ દેવળનો મુખ્ય દરવાજો તેમણે પસંદ કર્યો, અને ખીટા તથા ગામા કિરણો નોંધી શકે તેવા લોરિસેન વીજદર્શકો સાથે તેઓ ઉત્તર દક્ષિણ તરફ ગયા. આ યંત્રોએ જતાબસું કે દરવાજા આગળ વિકિરણશીલતાની ઉંચતા આ વિસ્તારની ધરતીનાં કિરણોના સાધારણ કુદરતી પ્રવાહના કરતાં ૪-૨ ગણી છે. એ વૈજ્ઞાનિકોએ જોયું કે બોમ્બના બળકાસએ કાંકરેટનો રંગ જરાક રતુમટો બનાવ્યો હતો; અટકિયા પથ્થરની સપાટીને ઘસી તેને લીસો કર્યો હતો; જાંઘકામની અન્ય સામગ્રીને બાળી મૂકી હતી; અને પરિણામે કેટલેક સ્થળે બોમ્બે પોતાની છાયાની છાપ પણ મૂકી હતી. આ નિષ્ણતોએ, દાખલા તરીકે, વેપારી મંડળના (મધ્યથી ૨૨૦ વાર ફર) મકાનના છાપરા પર હિમારતના મિનારાનો કાયમી પડછાયો જોયે.

બીજા કેટલાક પડછાયા તેમણે હાથપોથેક બેંક (૨૦૫૦ વાર)ને મધ્યે ભેંસા; ચાવડી ઉપર વળી બીજે એક પડછાયે તેમણે ચુગોડા વીજળીવર (૮૦૦ વાર)ના મિનારા ઉપર ભેંસે. જેસપમ્પ (૨૬૩૦ વાર)ના હાથથી લંગાચેલો પડછાયે ભણુ તેમને ભેંસે. વળી ગોકોડા દેવળના (૩૮૫ વાર દૂર) કાશ્ત્રાન પર પણ કેટલાક પડછાયા તેમણે ભેંસ્યા. આ પડછાયા અને તેના પદાર્થોનું ત્રિકોણીકરણ કરી તેમણે ગોમળની ચોક્કસ જગ્યા મુકરર કરી. પેલા ઠરવાળાથી દક્ષિણે ૧૫૦ વાર તથા એક વાર જ્યાં શીમા ઇસ્પતાલ હતી તેના ખંડેરાથી નૈર્ઋત્યે ચોક્કસ વાર દૂર આ જગ્યા હતી. (માનવીનાં કેટલાંક ઝાંખાં છાયાચિત્રો ખણુ ત્યાં દેખાતાં હતાં અને તેથી પાછળથી ચોક્કસ વિગતો સાથે કલ્પનાતીત વાતો પણ વહેતી થઈ. એક વાત એવી હતી કે સીડી પર ઊભેલો એક ચિત્રકાર બેંકના જે મકાન પર કામ કરતો હતો ત્યાં રંગમાં પીંછો બોળતો હોય તેવી ક્રિયામાં ૫૪૪૨માં શિષ્પાકૃતિ માફક જડાઈ ગયો ! બીજી વાત એવી હતી કે વિજ્ઞાન-ઉદ્યોગના સંશ્લેષણથી ખાસેના પુલ પરની ગાડી અને તેનો હાંકનાર એક ઊપસેલા પડછાયામાં ચૂંચાઈ ગયાં હતાં. જાણે આ હાંકનાર તેના ઘોડાને દૃઢકારવા આશુક બેંચકતો હતો !) મધ્યસ્થાનથી પૂર્વ તથા પાશ્વિક તરફ જઈ વૈજ્ઞાનિકોએ સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં માપ લીધાં: મૂળ મવાહ કરતાં વિકિરણ આ વેળાએ ૩૯ ગણું માલૂમ પડ્યું. મૂળ કરતાં તે હજાર ગણું મળળ હોય તો જ માનવચરીર પર વિપરીત અસર કરે એટલે તેમણે બહાર કબુતું કે જરાય નોખમ વગર લોકો હવે હિરેશિમામાં આવી શકે છે.

આ ખાતરી મિસિસ નાકમુરાના ઘર સુધી પહોંચી. હવે તેના વાળ પાછા બિગતા હતા. આખા કુટુંબનો અમેરિકા તરફનો રોષ ઘટ્યો—અને મિસિસ નાકમુરાએ પોતાના દિયરને પેલો સંચો જોવા મોકલ્યો. એ સંચો હજીય પાણીની ટાંકીમાં જ હતો, પણ તેને કટાયેલો અને નિરુપયોગી જોઈને તે નિરાશ થઈ ગઈ.

સપ્ટેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયાને અંતે ફાધર કલીનસોર્ન નોવિશિયેટમાં ૧૦૨.૨ જેટલા તાવ સાથે પથારીમાં પટકાયા હતા. તેમની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ગમડતી જતી હતી, એટલે તેમના સાથીઓએ તેમને ટોકિયોમાં ટેથેલિક આંતરરાષ્ટ્રીય ઇસ્પિતાલમાં મોકલવાનું કરાવ્યું. ફાધર સીસલીક તથા વડા પાદરી કોબે સુધી તેમની સાથે આવ્યા. ત્યાંથી એક જેરુઝાલેમ તેમની સાથે બાકીને રસ્તે આવ્યો. આંતરરાષ્ટ્રીય ઇસ્પિતાલના મધર સુપીરિયર પર કોબેના દાક્તરે આ પાદરી સાથે સંદેશો આપ્યો હતો: “આ માણસને લોહી આપો તે પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો. કારણ કે અણુબોમ્બના દસ્તીઓને સોય લોંકયા પછી લોહી વહેતું અટકશે કે કેમ, તે વિશે અમને ખાતરી નથી.”

ફાધર કલીનસોર્ન જ્યારે ઇસ્પિતાલમાં આવ્યા ત્યારે તે ખૂબ નાંખાઈ ગયેલા હતા અને મૂંઝતા હતા જોમ્મે તેમની પાંચનક્રિયા કયળાવી દીધી છે, અને પેટમાં દુખાવો પેદા કર્યો છે, તેવી તેમણે ફરિયાદ કરી. તેમના લોહીના સફેદ કોષોનો આંક ૩૦૦૦નો આવ્યો (સામાન્ય પાંચથી સાત હજારનો હોય છે.) તે ખૂબ ક્ષિય થઈ ગયા હતા અને

તેમને ૧૦૪ જેટલો તાવ હતો. આવાં વિચિત્ર ચિહ્નો વિશે જોઈ બહુનારો એક દાકતર તેમને લેવા આવ્યો. ટોકિયો મુખી આવનારા અણગોમ્મના દરદીઓ આંગળીને ચેદે ગણાવ તેટલા જ હતા. દરદી આગળ તેમણે પ્રોત્સાહક વાત કરી: “જો અઠવાડિયામાં તમને સારું થઈ જવું જોઈએ.” પણ પડાગીમાં જઈ મધર મુખીચિરને તેણે કહ્યું: “તે અવશ્ય મરી જશે. આ બધા બોમ્બવાળા મરી જ નાથ છે—તમે જોને, જેએક અઠવાડિયાં સારું રહેશે—અને પછી મૃત્યુ.”

દાકતરે કાધર ક્લીનસોર્જ માટે દવા લખી આપી. દરેક ત્રણ કલાકે તેમને થોડાંક ઈંડાં કે માંસનો રસ આપવામાં આવતો; તે જેટલી ખાંડ લઈ શકે તેટલી આપવામાં આવતી. તેમના પાંદુરોગ માટે વિટામીન, લોહગોળીઓ તથા સોમલ આખ્યાં દાકતરની બધી આગાહીઓને તેમણે ગોટાળામાં નાંખી. તે મૃત્યુ ન પામ્યા, અને પંદર દહાડામાં બેઠા પણ ન થયા કોળેના દાકતરની સૂચના પ્રમાણે લોહીથી તો તે વંચિત રહ્યા તોપણ તેમનો તાવની તથા પેટની પીડા પ્રમાણમાં ઘણી સુધરી તેમના સફેદ લોહીના કણોને આંક જરાક જિંચો ગયો, પણ ઓકટોબરમાં પાછો ૩૬૦૦ પર આવ્યો. વળી દશ દિવસમાં ચડીને તે ૮૮૦૦ પર ગયો; અને છેવટે ૫૫૦૦ પર સ્થિર થયો તેમના મામૂલી ઉઝરડાઓ સહુને મૂંચવતા હતા. થોડાક દિવસ તે ઉઝરડા ડુઝાયેલા જણાતા, પરંતુ કાધર જ્યાં કરવાનું શરૂ કરતા ત્યાં તે પાછા ફાટતા જેમ જેમ સારું થતું ગયું તેમ તેમ તેમને ખૂબ આનંદ પડવા લાગ્યો. હિરૌશિમામાં તો તે હજારો દુખિયામાંના એક હતા. ટોકિયોમાં તે એક લેવા-

લાયક ચીજ હતા. સંખ્યાબંધ જુવાન અમેરિકન લશ્કરી દાકતરો તેમને જોવા આવતા. જપાની નિષ્ણાતો સવાલો પૂછતા એક અળસપત્રી તેમની મુલાકાત લઈ ગયો. એકવાર પેલો ગૂંચાયેલો દાકતર આવ્યો અને માથું ધુણાવી બોલ્યોઃ “આ બોમ્બના દરદીઓ—તોળાહ એમનાથી !”

મિસિસ નાકામુરા મ્યેકો સાથે ઘરમાં જ રહેતી હતી. બન્ને માતા હતાં. મિસિસ નાકામુરાને ઝાંખો ઝાંખો એવો ખ્યાલ હતો કે આ પીડા બોમ્બને કારણે છે. પરંતુ દાકતર પાસે જવા જેટલાં નાણાં તેમની પાસે નહોતાં. એટલે શું થયું તે વિશે તેને ચોક્કસ ખ્યાલ જ ન આવી શક્યો. દૈનિક સારવાર વગર માત્ર આરામથી તે બંને ધીરધીરે સારાં થવા લાગ્યાં. મ્યેકોના પછુ કેટલાક વાળ ઊતરી ગયા હતા. તેના હાથ પર એક નાનો ઝાંઘો હતો. તે રુઝાતાં મહિના થયા. તોશિયો અને મોટી છોકરી યાએકો આનંદમાં લાગતાં હતા—એકે તેમના પછુ કેટલાક વાળ ખરી ગયા હતા અને અવારનવાર તેમનું માથું દુખતું હતું. તોશિયોને હૃદય ઓગણીશ વર્ષની તેની વીરમૂર્તિ હિઠિયો ઓસાકી વિશે રાજ રાતે સ્વપ્નાં આવતાં હતાં.

૧૦૪ ક્ષીત્રી તાવ હતો, છતાં પણ મિ. ટેનીમોટો પોતાના કેવળ સાથે જોડાયેલા માણસોની દૃઢનિષ્ઠા વિશે ચિંતા દરતા હતા. અતિથમને લીધે તાવ આવ્યો હશે એવું તેમણે આરંભમાં માન્યું હતું, પરંતુ તાવ થોડા દિવસ ચાલુ રહ્યો એટલે તેમણે દાકતરને બોલાવવા મોકલ્યો. ઘણા દામને લીધે તે દાકતર યુરરા સુધી આવી શકે તેમ નહોતું. પરંતુ

તેણે એક નર્સને મોકલી આપી. નર્સે આ ચિહ્નોને વિકિરણ રોગનાં ચિહ્નો તરીકે ઓળખી કાઢ્યાં, અને વિટામીન ખીના ઈન્જેક્શનો આપવા તે અવારનવાર આવવા લાગી. તેમના મિત્ર એક બોદ્ધ સાધુ મળવા આવ્યા અને તેમણે મોકસા નામના છોડના પાંદડાનું મિશ્રણ લેવા સૂચવ્યું. આ પ્રાચીન જપાની ઉપચારની રીત—કાંડાની નાડી પર આ પાંદડાં મૂકી તેમાં આગ ચાંપવાની—પણ તેમણે બતાવી. આવા દરેક ઉપચારથી તાવ એક ડીગ્રી ઓછો થતો હતો, તે મિ. ટેનીમોટોએ જોયું નર્સે શક્ય હોય તેટલો ખોરાક લેવાનું કહ્યું હતું. થોડા થોડા દિવસના આંતરે તેમના સામુવીસ માર્બલ ફર આવેલા ત્સુગુથી માછલી તથા શાકભાજી લાવતાં, એક મહિનો તેમણે પધારીમાં ગાળ્યો અને પછી તે આગગાદી દ્વારા ચિકેકુમાં આવેલા પિતૃગૃહે ગયા. ત્યાં ખીજે એક મહિનો તેમણે આરામ લીધો.

ડૉ. સસાકી અને રેડ કોસ ઈસ્પિતાલના તેમના સાથી-ઓએ આ અમૂલ્યૂર્વરોગનો વિસ્તાર જોયો, અને તેની પ્રકૃતિ વિશે ચોતાના જ સિદ્ધાંતો ઘડી લીધા. તેમના મતે તેના ત્રણ તબક્કાઓ હતા. પ્રથમ તબક્કો તો હાકતરો જાણે કે આ નવો રોગ છે તે પહેલાં જ પૂરો જ થઈ જતો. શરીર પર ગામા કિરણો, ખીટા કણો તથા ન્યુટ્રોન દ્વારા જે હુમલો થતો તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે આ રોગ આવતો. પહેલા થોડાક કલાકમાં કે દિવસોમાં સાબસમ માણસો મરણશરણ થઈ જતા તે આ પહેલો તબક્કો. મધ્યસ્થાનની અર્ધા માર્બલની પરીઘમાં આવેલા લોકોમાંથી હપ ટકા અને

દર આવેલામાંથી હજારો આ રીતે જ માર્યા ગયા. દાકતરોને પાછળથી વિચારતાં લાગ્યું કે આ મૃત્યુ પામેલામાંથી ઘણા દાઝ્યા હતા અને વાવાઝોડથી ઘવાયા હતા; પરંતુ તે સાથે, તેમનામાં એટલું બધું વિકિરણ ગયું હતું કે મૃત્યુ જ થાય. આ કિરણો શરીરના કોષો નાબૂદ કરતાં; તેમના જિજ્ઞાસે મોડા ઘાલી તેની દીવાલો ભાંગી નાંખતા. જે લોકો તુરત જ મરી ગયા તેઓ બકારી, માથાનો ફાળો, મરડો, તાવ, અસુખ વગેરેથી કેટલાયે દિવસ સુધી પીડાતા રહ્યા. આ રોગ-લક્ષણો વિકિરણનાં હતાં કે આનસિક આધાતનાં હતાં તે વિશે દાકતરોને ખાતરી નહોતી. બીજો તબક્કો દસપદર દહાડા પછી આવતો. તેનું મુખ્ય લક્ષણ માથાના વાળ ખરતા તે હતું. તે પછી મરડો થતો અને તાવ આવતો. તાવ તો કેટલાક દાખલામાં ૧૦૬ ડિગ્રી સુધી જતો. ઘડાકા પછી પચીસત્રીસ દિવસે લોકોની અનિયમિતતા શરૂ થતી. પેઠામાંથી લોહી ટપકતું. સફેદ લોહી કોપનો આંક ઘટી જતો. ગળાની નસ પર રક્તસ્રાવ જણાતો. સફેદ લોહીકોપનો આંક રોગીની પ્રતીકારશક્તિ ઘટાડતો. પરિણામે સીધા ઘાને જેટલા લાંબો સમય થતો, અને ઘણા રોગીઓને તો મોં તથા ગળામાં ચાંદી પડતી. જે જે પ્રધાન લક્ષણો પર દાકતરો મદાર લાંબતા હતા, તે તાવ અને સફેદ કોપનો ઓછો આંક હતા. જો તાવ સ્થિર અને લાંબો રહેતો તો દરદીને જીવવાના સંભોગો ઓછા રહેતા. સફેદ કોપનો આંક હંમેશાં ચાર હજાર નીચે જતો. જે દરદીનો આંક એક હજાર નીચે જતો તેને માટે જીવતરની કેર્મ આશા નહોતી. બીજા તબક્કાના અંતલાગમાં, જો દરદી જીવી જાય તો તેના

પર પાંડુરોગનો હુમલો થતો. શરીર આ બધા રોગોનો સામનો કરવા જ્યારે અશક્ત, ત્યારે ત્રીજા તબક્કાનો આરંભ થતો. દાખલા તરીકે, સફેદ કોપનો આંક સાધારણ પર ન આવતાં વધુ જિંચે જતો. આતું થાય ત્યારે ઘણા દરદીઓ તેની ગૂંચવણથી—છાતીની બળોલમાં દેખાતા ચેપ વગેરેથી—મરણને શરણ થતા. ઘણા અજેલા તો શુભાખી રંગના ન્હા શરથી રુઝાતા. રોગની મુદત ફેરવાયા કરતી. તેનો આધાર દરદીના શરીરબંધારણ પર અને તેને મળેલા વિકિરણના જથ્થા પર રહેતો. કેટલાક દરદીઓ અઠવાડિયામાં સાજા થતા; તો કેટલાકને મહિનાઓ સુધી રોગ લાંબાતો.

રોગનાં લક્ષણો સ્ફુટ થતાં ગયાં તેમ તેમ તેમાંના ઘણાં તો એકસ-રેના વધારે પડતા માપની અસર જેવાં લાગતાં હતાં. દાક્તરોનો ઉપચાર આ સામ્ય પર આધાર રાખતો. તેઓ રોગીઓને કલેબનો કસ, લોહી અને વિટા-મીનો (ખાસ કરીને બી. ૧) આપતા. સાધનો તથા સામગ્રીની ટંચાઈ કામની આડે આવતી. શરણાગતિ પછી આવેલા મિત્ર-રાજ્યોના દાક્તરોને 'લાસ્મા' તથા પેનીસીલીન ઘણા અસરકારક લાભ્યાં. લાંબે ગાળે લોહીની અસ્તવ્યસ્તતા જ રોગનું પ્રધાન-કારણ લાગતું હોવાથી, જપાની દાક્તરોએ આ લાંબાતી માંદગીના મુખ્ય મથક વિશે એક સિદ્ધાંત યોજ્યો. તેમનો મત એવો હતો કે ધડાકાને સમયે શરીરમાં પ્રવેશતાં ગામા કિરણો કદાચ રોગીઓનાં હાડકાંમાં રહેલાં ફોસ્ફરસને વિકિરણિત બનાવતાં હશે. આ પ્રક્રિયા પછી નીકળતા ખીટા કણો, ચામડીમાં જીંડે તો નહોતા જતા, પરંતુ હાડકાંની નળી જ્યાં લોહી બને છે, ત્યાં જઈ તેને ઘસી નાંખતા હશે. મૂળ

ગમે તે હોય, રોગમાં મૂંઝવે તેવા અનેક પલટાઓ આવતા હતા. વળી, બધાં જ દરદીઓમાં આ લક્ષણો દેખાતાં નહોતાં. જે લોકો અમકારથી જ દાઝ્યા હતા તેમનું વિકિરણરોગથી રક્ષણ થતું. બોમ્બના હુમલા પછી કલાકો કે દિવસો સુધી જેમણે આરામ લીધો હતો તેઓ આ સમય દરમ્યાન પ્રવૃત્તિ કરનારા લોકો કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં રોગના ભોગ થતા. જૂખરા વાળ લાગ્યે જ ખરી પડતા. અને બાંહે ફુટરત માનવીને તેની જ યુક્તિપ્રયુક્તિ સામે રક્ષતી હોય તેમ પ્રજનન અમુક સમય માટે થંભી ગયું. પુરુષો વંધ્ય થયા અને સ્ત્રીઓને ઠસુવાવડ થઈ તથા ઋતુસ્રાવ બંધ થઈ ગયો.

પૂર પછી ૬૪ દિવસ સુધી તો દા. કુલ ઓટા હુંગર પરના બેઠૂતના ઘરમાં રહ્યા. ત્યાં તેમણે સાંભળ્યું કે હૈરોશિમાની પૂર્વ તરફ આવેલા કૈટાચી પરામાં એક ખાનગી ક્વાળાનું ખાલી પડ્યું છે. તાત્કાલિક તેમણે તે ખરીદી લીધું, અને વિજેતાઓના માનમાં અંગ્રેજીમાં પાટિયું લટકાવી લીધું:

એમ. કુલ, એમ. ડી.

ચેપી રોગના તથા ચિકિત્સાના ખાસ દાક્તર

જન્મો હવે સંપૂર્ણ રજાઈ ગયા હોવાથી તે સગીન પ્રેક્ટીસ જમાવી શક્યા. રોજ ચાંચે કબજેદાર સૈન્યના માણસોને આવકારવામાં, તેમને બ્લીસ્કી પાવામાં તથા તેમના પર અંગ્રેજીનો અમલ કરવામાં તેમને આનંદ આવતો.

૬૯૧ પછી અગિયાર અઠવાડિયાં સુધી ચાલુ રહેલા ચેપને નિતારવા માટે દા. સસાકીએ બોગસ્ટની રત્ન મીએ

મિસ સસાકીને પ્રોકેઈનનું એનેસ્થેટીક^{૧૦} આપી તેના પગ પર કાપ મૂક્યો. તે પછીના દિવસોમાં મિસ સસાકીને એટલું 'બધું' પણ આબરું કે ઘા સાફ કરવા અને તેને પાટો બાંધવા દાકતરને સવારસાંજ બેવાર આવવું પડતું. એક અઠવાડિયા પછી મિસ સસાકીએ ભારે વેદનાની દરિયાદ કરી, એટલે દાકતરે બીજો કાપ મૂક્યો. નવેમ્બરની નવમીએ તેમણે ત્રીજો કાપ મૂક્યો અને છઠ્ઠીસમીએ તેને વધારે પડોળો બનાવ્યો. આ સમય દરમિયાન મિસ સસાકી વધારે ને વધારે ફળગી થતી હતી. તેનો જીવનનો નરમ પડી ગયો હતો. હાત્સુકૈચીમાં જે જીવાને તેને મોખાંસાનો અનુવાદ આપ્યો હતો તે તેને મળવા આવ્યો. તેણે કહ્યું : “હું હમણાં ક્યુશુ જઈ છું, પણ વળતા મળવાની ઇચ્છા રાખું છું.” પણ મિસ સસાકીને તો તેની કંઈ પડી નહોતી. તેનો પગ ખૂબ સૂજી ગયો હતો અને પીડા કરતો હતો. દાકતરે તેનાં ભાગેલાં હાડકાં બેસાડવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. નવેમ્બરમાં લેવાયેલા એક્સ-રેમાં આ હાડકાં સુધરે છે તેમ જણાયું, પરંતુ ચાદર નીચે દંકાયેલો પગ જોતાં મિસ સસાકીને દેખાયું કે હાલો પગ જમણા કરતાં ત્રણ ઈંચ નેટરો દૂંકો થઈ ગયો છે અને હાલો પગ વચ્ચેથી અંદરની બાજુએ વળી રહ્યો છે જે જીવાન સાથે તેના વિવાદ થયા હતા, તેનો તે વારંવાર વિચાર કરતી. ઠોકે તેને કહ્યું હતું કે એ જીવાન દરિયાપારથી પાછો આવી ગયો છે. પોતાને થયેલી ઈન્દ્રિય વિશે એ જીવાને એવું તે શું સાંભળ્યું હશે કે તે અત્યાર સુધી તેને મળવા પણ નહોતો આવ્યો—આવું તેને આશ્ચર્ય થતું હતું.

શ્રાધર કલીનસોર્જને ટોકિયોની ઇસ્પિતાલમાંથી હિરોશિમાની ૧૬મીએ જવા દેવામાં આવ્યા અને તે સીધા ઘેર આવવા ગાડીમાં બેઠા. રસ્તે જ, બે દિવસ પછી, હિરોશિમાના આગલા સ્ટેશન ચોકોગાવા આગળ તેમને ટ્રેનમાં ફુલનો ભેટો થઈ ગયો.

બંને જણા બોમ્બ પડ્યા પછી અત્યારે જ પ્રથમવાર મળતા હતા. બંને સાથે બેઠા. ડૉ. ફુલએ કહ્યું કે તેના પિતાની અંતસરી હોવાથી કુટુંબના વાર્ષિક મિલનમાં તે જાય છે. બંને જણાએ અનુભવવીવડે વિશે વાત કરવા માંડી નદીમાં મકાન કેવી રીતે ધસી પડ્યું તે વિશે દાક્તરે ખુશમિલજથી વાતો કરી. શ્રાધર કલીનસોર્જને તબિયત વિશે તેમણે પૂછ્યું. શ્રાધરે ઇસ્પિતાલના વસવાટની વાત કહી: "દાક્તરોએ મને સાવચેત રહેવા અને રોજ બપોરે બે કલાક આરામ દેવા કહ્યું છે."

ડૉ. ફુલએ કહ્યું: "આ દિવસોમાં હિરોશિમામાં સાવચેત રહેવું ઘણું કઠણ છે. બધાને એટલું બધું કામ હોય છે."

મિત્રરાજ્યોના લશ્કરી હજના નિરીક્ષણ નીચે અંતે એક મ્યુનિસિપલ સરકાર ટાઉનહોલમાં કાયમ થઈ. વિદિરણુ-રોગના હુમલાથી સાજા થયેલા દરદીઓ હસ્તદોની સંખ્યામાં પાછા ફરતા હતા. નવેમ્બરની ૧ લી સુધીમાં શહેરનાં પરંમાં ગોઠવાયેલી વસ્તી પાછી ફરી અને ૧,૩૭,૦૦૦ સુધી પહોંચી. સરકારે શહેરની પુનઃરચનાના કામમાં તેમનો ઉપયોગ કરવાના હેતુથી અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા માંડી. રસ્તાઓ સાફ કરવા તેણે મળ્યુંરો રોક્યા; લોખંડનો ભંગાર સાફ કરાવી, તેને છૂટો પાડી, ટાઉનહોલની સામેની

માળા આગળ તેનો ઢગલો કરાવ્યો. પાછા ફરતા કેટલાક નાગરિકોએ પોતાની ઝૂંપડીઓ અને ઝોરડીઓ તૈયાર કરવા માંડી અને ત્યાં જ જોગાનમાં શિયાળું ઘઉં વાળ્યા. શહેર તરફથી દરેકમાં એક કુટુંબ રહી શકે તેવા ચારસો વસવાટ બંધાયા. જાહેર ઉપયોગનાં કામે સંભારાયાં. વીજળીની રેશની પુનઃ પથરાઈ, ટ્રામો દોડવા લાગી. પાણીના મુખ્ય નળોમાં સિત્તેર હજાર બાકેરાં પૂરવામાં આવ્યાં. નવું હિરૌશિમા કેવું હોયું તેમણે તે માટે યોજના પરિષદે વિચાર આરંભ્યો. તેના સલાહકાર તરીકે ઉત્સાહી જીપાન લશ્કરી અમલદાર લેફ. જન ડી. મોંટગોમરી હતા. વિનાશ પામેલું શહેર આબાદ અને સમૃદ્ધ હતું અને તેથી જ તેના પર હુમલો થયો હતો—કારણ કે જીપાનના મહત્ત્વનાં મથકો તથા વાહનવ્યવહારના સંગમના અગત્યનાં સ્થળોમાંનું તે એક હતું. ટાપુઓ પર જે ચડાઈ થઈ હોત અને ટોકિયો હુકમનને હાથ ગયું હોત તો હિરૌશિમા જીપાનની નવી રાજ્યધાની બન્યું હોત. હિરૌશિમાના નવા સ્થાન વિશે યોજના પરિષદને સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હોવાથી બાંધકામની તથા સંસ્કારિતાની અસ્પષ્ટ યોજનાઓ તેણે હાથ ધરવા માંડી. મો વાર પહોળા બગીચાઓ કરવાનું નક્કી થયું અને અર્ધા તૂટેલા વિજ્ઞાન-ઉદ્યોગ સંચાલકાલયને આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિની સંસ્થા એવું નવું નામ આપીને હોનારતની યાદ રૂપે જાળવવાનો ગંભીરપણે વિચાર થયો. જોખમની અસર આંકડાઓ દ્વારા માપવા માટે આંકડાશાસ્ત્રીઓ એકઠા થયા. તેમના અહેવાલ પ્રમાણે ૭૮,૧૫૦ માણસો માર્યા ગયા હતા, ૧૩,૬૮૩નો પત્તો નહોતો, અને ૩૭,૪૨૫ ઘવાયા હતા. શહેરની

સરકારમાંનું કોઈ પણ આ આંકડાઓને સાચા માનવા તૈયાર નહોતું.—જોકે અમેરિકનોએ તેને જ સત્તાવાર માન્યા. યહી દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ ખંડેરામાંથી નવાં નવાં શબો નીકળવા માંડ્યાં; અને કોઈના ઝેમ્પોશ દેવળમાં નહિ નોંધાયેલ રાખ-પેટીઓની સંખ્યામાં વધારો થવા માંડ્યો; એટલે આંકડાશાસ્ત્રીઓએ કહેવા માંડ્યું કે એક લાખ માણ-સોના જાન ગયા છે. ઘણા માણસો લિત્તલિત્ત કાદોળોને લીધે મરી ગયા હતા, એટલે અમુક એક ચોક્કસ કારણથી કેટલાં મરણ થયાં હતાં તે કહેવું કઠણ હતું. છતાં આંકડાશાસ્ત્રીઓએ અંદાજ્યું કે લગભગ પચીસ ટકા દાઝવાથી, પચાસ ટકા ખીણ ઇંજથી અને લગભગ વીસ ટકા વિકિરણની અસરથી મરણ પામ્યા હતા. માલમિલકતના નાશ પરના તેમના આંકડા વધારે વિશ્વાસપાત્ર હતા. નેવું હજારમાંથી બાસઠ હજાર મકાનો નાશ પામ્યાં હતાં અને છ હજારને એટલું નુકસાન થયું હતું કે તેમાં કશું સમારકામ થઈ શકે તેવું નહોતું. શહેરની મધ્યમાં પાંચ જ મકાન એવાં હતાં કે જે છાંતી દુરસ્તી વગર વાપરી શકાય તેવાં હતાં. મકાનોની આટલી નાની સંખ્યા જ રહી તેનો દોષ સ્પષ્ટિયાળ જપાની બાંધકામનો જ નહોતો. ૧૯૨૩ના ધરતીકંપ પછીના જપાની બાંધકામના નિયમો પ્રમાણે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે મોટા મકાનનું છાપડું એક ચોરસ ફૂટે ચિત્તેર સ્તલ વજન ખમી શકે તેવું હોવું જોઈએ. ત્યારે અમેરિકન નિયમોમાં તો ચાલીસ સ્તલનો જ ઉલ્લેખ છે.

વૈજ્ઞાનિકો શહેરમાં ઊલરાવા લામ્યા કેટલાકે કબ્રસ્તાનની કબરો ઊંચકવા માટે, હિરોશિમાના સ્ટેશનયાડમાં પડી

રહેતા સુડતાળીસ ડબ્બાઓમાંથી ચાળીસને ખસેડવા માટે, એકાદ પુત્ર પર ડોન્કીટનો રસ્તો જિંચકીને મૂકવા માટે અને શક્તિનાં આવાં અન્ય કાર્યો માટે જરૂરી એવા બળનાં માપ લીધાં અને એવા અનુમાન પર આવ્યા કે ધડાકાતું દબાણ ચોરસવારે ૫૦૩ થી ૮ ટન જેટલું હોવું જોઈએ. બીબાઓએ જોયું: અખરખ (૬૦૦ ડીગ્રીએ તેનું પીગળબિંદુ છે) ૩૮૦ વાર ફરના કખરના પથ્થરોમાં ભળી ગયું હતું; કીપ્ટોમેરિયા બપોનીકા (તેની કાર્બોનાઈડેશન ઉષ્ણતા ૨૪૦ની છે)ના ટેલિક્ષેન યાંબલાઓ મધ્યથી ૪૪૦૦ વારને અંતરે બળીને કાલસા જેવા થઈ ગયા હતા; હિરોશિમામાં વપરાતી બૂખરી માટીની લાઠીની સપાટી (જેનું પીગળબિંદુ ૧૩૦૦ ડીગ્રી છે તે) ૬૦૦ વારના અંતરે ઓગળી ગઈ હતી. આ અને બીજી રાખ તથા પીગળી ગયેલા પદાર્થો તપાસીને તેઓ એવા અનુમાન પર આવ્યા કે મધ્યની જમીન પર બોમ્બની ગરમી ૬૦૦૦ ડીગ્રી જેટલી હોવી જોઈએ. મધ્યથી ૩૩,૦૦૦ વાર ફર આવેલા તાકાસુ પરા સુધીની ગટરનળી તથા છાપરા પરના ઘસીને કાઢેલાં અણુતત્ત્વો વગેરે વિકરણના માપ દ્વારા તેમને અણુબોમ્બની પ્રકૃતિ વિશે ઘણી મહત્ત્વની હકીકતો બાહ્યવા મળી. જનરલ મેકઆર્થરના મયકે જાપાનનાં વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશનોમાંથી આ બોમ્બનો નિર્દેશ સર્વથા રહ કરાવ્યો; પરંતુ આ વૈજ્ઞાનિકોની ગણતરીનું જ્ઞાન જાપાનના પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, દાક્તરો, રસાયણશાસ્ત્રીઓ, અખબારનવેશો, પ્રોફેસરો તથા બાકી રહેલા રાજપુરુષો અને લશ્કરી માણસોમાં ફેલાયા વગર ન રહ્યું. અમેરિકન પ્રખરે બાહ્ય થઈ તે અગાઉ જાપાનના ઘણા વૈજ્ઞાનિકો અને અવૈજ્ઞાનિકો બાહ્યતા હતા કે હિરોશિમા

પર યુરેનિયમ બોમ્બ તથા નાગાસાકી પર તેથી વધુ શક્તિશાળી પ્લુટોનિયમ બોમ્બ ફેંકાયો હતો. આનાથી દશ મણે, કદાચ વીસમણે બોમ્બ બનાવી શકાય, તે પણ તેઓ જાણતા હતા. હિરોશિમા પર કેટલી હાંચાઈએથી આ બોમ્બ ફેંકાયો અને તેમાં કેટલું યુરેનિયમ વપરાયું તેનો પણ માહિતી હોવાનું તેઓ માનતા હતા તેમણે આ બધા પરથી એવી ગણતરી કરી કે હિરોશિમા પર જે જાતનો બોમ્બ ઝીંકાયો હતો તેની વિદિરણમાંદગીથી એક માણસને બચાવવો હોય તો ૫૦ ઈંચ જાડા કોન્ક્રીટનું આશ્રયસ્થાન બનાવવું જોઈએ આ વિગતો સુ એસ એ.માં પ્રગટ થઈ શકતી નહોતી, પણ જાપાનમાં તેને નાનાં નાનાં પુસ્તકોમાં છાપીને સંઘરવામાં આવી હતી. અમેરિકાને તેની હસ્તીનો ખ્યાલ આવ્યો હતો. પરંતુ તે ખોટા હાથોમાં ન જાય તે જ ભેવા માટે જાપાનમાં એક મોઢું પોલીસ છબ બિલ્ડ કરવું પડે તેમ હતું સરવાળે, વિજેતાઓ અણબોમ્બના રહસ્યના પ્રકાશન પર અંકુશ રાખતા હતા તે જોઈ જપાની વૈજ્ઞાનિકોને રમૂજ આવવી

૧૯૪૬ના ફેબ્રુઆરીમાં મિસ સસાકીના એક મિત્રે ક્ષાધર કલીનસોર્જને ઈસ્પિતાલમાં જઈ તેની સુલાકાત લેવા વિનંતિ કરી સમાકી વિધાદમ્બન અને અસ્વસ્થ રહેતી હતી જીવનમાં તેને જરાય રસ રહ્યો ન હોતો ક્ષાધર કલીનસોર્જ તેને બેચાર વાર મળવા ગયા પ્રથમ સુલાકાતમાં વાર્તાલાપ વિધિપૂરતો, સામાન્ય, છતાં સમભાવપૂર્વકનો રહ્યો ક્ષાધરે ધર્મનું નામ પણ ન લીધું. મિસ સસાકીએ પોતે જ બીજી વાર તે વિશે પૂછ્યું તેને ઠોક કેથાલિક સાથે વાત થયેલી હોવી જોઈએ તેણે સીધેસીધું જ પૂછ્યું: “તમારો દેવ જો આટલો

બલો અને દયાળુ છે, તા પ્રબળને આટલી બધી કનડે છે શું કનડા ? ” તેના આ ઇશ્વારમાં તેના ગળી ગયેલા પગનો, બીજા ફરદીઓનો, તથા આખા હિરોશિમાનો નિર્દેશ હતો.

ફાધર ક્લીનસોર્જે જવાબ વાળ્યો “ જાહેન ! માણસ ઈશ્વર ઇન્દ્રિય અવસ્થામાં આજે રહ્યો નથી પાપને કારણે તે તેની કૃપામાંથી નીચો ઊતરી ગયો છે ” તેમણે આ બધાના કારણો મમજાવ્યા.

કાબેનો એક સુધાર હિરોશિમામાં લાકડાના ઝૂપડા બાધી મલિનાના પચામ ચેનના ફરે ભાડે આપતો હતો, તે મિમિસ નાકામુરાના ધ્યાન પગ આવ્યું. મિમિસ નાકામુરાએ ગોન્ડ તથા યુદ્ધસમયની બીજી બચતોના પ્રમાણપત્રો શુભાવ્યા હતા, પરંતુ બોમ્બ પડ્યો તે અગાઉ મારા નશીમે તેના નળર ઉતારી લીધા હતા. આ ચાલી સાથે તે કાબે ગઈ હતી એટલે જ્યારે બહાર નીકળી શકાય તેટલા વાળ માથે આવ્યા કે તુરત જ તે હિરોશિમાની બે કમા ગઇ ત્યાંના કારકુને કહ્યું કે આ નળરો તપાસ્યા પછી બેક તરફથી તમને નાણા આપવામાં આવશે પૈસા મળ્યા કે તુરત જ પેલા સુધારની એક ઝૂપડી તેમણે ભાડે રાખી અગાઉના તેના મકાનની મમીપે જ નોબોરી-ચોમા જ આ ઝૂપડી હતી તેની લોચ ગદી હતી અને અદર અધાર હતું, છતાં તે હિરોશિમામાં જ હતી અને હવે વધુ વાર તેને સગાવહાલાની દયા પર આધાર રાખવાનો નહોતો, એટલે તેમને સતોષ હતો. વમત દરમ્યાન તેણે નજીકનો કેટલોક ભગાર સાફ કરી શાકભાજી વાળ્યા વાસણોમાં તે રાધતી તથા ભગાર નીચેથી વીણી આણેલ રકાળીઓમાં જમતી તેણે છસસ પાદરીઓએ

પુનઃ ઉઘાડેલી ફિન્ડરગાર્ટન શાળામાં મ્યેકેને મોકલવા માંડી. બીજાં બે છોકરાં નોબેરી-ચોની પ્રાથમિક શાળામાં ગયાં. આ શાળા મકાનના અલાવે ખુલ્લામાં બેસતી. તોશિ-ચેને પોતાની વીરમૂર્તિ દિડિયો ઓસાકીની માફક મીકેનીક થવું હતું. ભાવ એકદમ ઊંચા હતા. ઉનાળા મુધીમાં તો મિસિસ નાકામુરાની બધી બચત વચરાઈ ગઈ. ખોરાક મેળવવા તેણે કેટલાંક કપડાં પણ વેચ્યાં. તેની પાસે મોઢામાંનાં કેટલાંક કિમોનો હતાં. લડાઈ દરમ્યાન એક ચોરાઈ ગયું હતું, બીજું ટોકુયામામાં બોમ્બથી બધું ગુમાવનાર એક ગઢેનને આપ્યું હતું; હિરોશિમાના હુમલા દરમ્યાન બીજાં બે તેણે ગુમાવ્યાં. બાકી રહેલું એક તેણે વેચી માર્યું. તેના સો યેન ભિખાર્યા, અને આ રકમ લાંગો સમય ચાલી પણ નહિ. જૂનમાં હવે કેવી રીતે નિભાવવું તે વિશે સલાહ લેવા તે ક્ષાધર કલીનસોર્જ પાસે ગઈ. ઓગસ્ટ મુધી તો તેમણે સૂચ-વેલા બે વિકલ્પો—કયાં તો કબ્રોદાર લશ્કરી હજમાં નોકરડી તરીકે જવું, અથવા તો તેના કાંઠ ખાઈ ગયેલા સીવવાના સંચાને સ્મરણવા ૫૦૦ યેન જેટલી રકમ સંગ્રાવડાલાં પાસેથી ઉછીની લાવી, દરજીનો ધંધો શરૂ કરવો—તે વિચારતી હતી.

મિ. ટેનીમોટો ચિકોકુથી પાછા ફર્યા અને મુશિકામાં લાડે રાખેલ મુકસાની મકાનના છાપરા નીચે એક તંબૂ ઠાક્યો. છાપરું હજી ચૂતું હતું—તે છતાં ય અંદરના લેજવાળા ઓરડામાં તે પ્રાર્થના કરાવતા. ક્ષાધર કલીનસોર્જ સાથે તેમને સારી મૈત્રી થઈ તે આ પાદરીઓને વારંવાર મળવા જતા. તેમના દેવળની અંપત્તિની તેમને ઈર્ષા આવતી: એ પાદરીઓ ધારતા બધું તે કરી શકતા, જ્યારે મિ. ટેનીમોટો

પાસે પોતાની શક્તિ સિવાય બીજું કશું નહોતું. અને આ શક્તિ પણ પ્રથમના જેવી હવે રહી નહોતી.

હિરોશિમાના ખડેરામાં સૌથી પહેલું સ્થાયી મકાન જસસ સોસાયટીએ બાંધ્યું. ક્ષાધર કલીનસોર્જ ઇન્સ્પેક્ટાલમાં હતા ત્યારે જ તેનો વિચાર તેમણે કર્યો હતો. જેવા તે પાછા આવ્યા કે તુરત જ તે એક ખૂંપડીમાં રહેવા લાગી ગયા. મીશનમાં જોડાયેલ બીજા પાદરી ક્ષાધર લેડરમેન સાથે શહેરમાં સાતઢંજર ચેનથી વેચાતી ત્રણ બેરેકો તેમણે ખરીદી લીધી. જે બેરેક લેગી કરી તેમણે એક સારું દેવળ બનાવી કાઢ્યું. ત્રીજામાં તે જમતા. સાધનો મળવા માંડ્યાં કે તુરત આગમાં નાશ પામેલા દેવળ જેવું જ ત્રણ મજલાનું મકાન બાંધવા કોન્ટ્રેક્ટરને બોલાવ્યો. આંગણમાં સુપારો લાકડું વહેરવા બેસી ગયા. ત્રણ દિવસમાં એકે ચ બીલી વગરના આ બધા ભાગોને સાંધીને તેમણે મકાન ઊભું કરી દીધું. હા કુજીએ સૂચવ્યા પ્રમાણે, સાવચેત રહેવાનું અને બપોરના આરામ લેવાનું ક્ષાધર કલીનસોર્જને કઠણ લાગતું હતું. તે રાજ પગે ચાલીને જાપાની કેથોલિકોને તથા ભાવિ સભ્યોને મળવા જતા હતા. દિવસો જતાં, તેમને વધારે તે વધારે થાક ચઢવા લાગ્યો. જૂનમાં હિરોશિમાના 'યુગોકુ'માં તેમણે એક લેખ વાંચ્યો, તેમાં બચી ગયેલાઓને વધારે કામ નહિ કરવાની ચેતવણી આપવામાં આવી હતી પણ તે શું કરી શકે? જુલાઈમાં તો તે ખૂબ થાકી ગયા; અને ઓગસ્ટમાં, જોખમ પડ્યાની લગભગ સંવત્સરીને ૧૬વસે જ, મહિનાનો આરામ લેવા તે ટોકિયો ઇન્સ્પેક્ટાલમાં પાછા ફર્યા.

જીવન વિશેના મિસ સસાકોના સવાલોના ક્ષાધર કલીન-

સોને આપેલા જવાબો અતિમ સત્યરૂપે હતા કે નહિ તે તો કોણ જાણે, પણ તેને તો તેમથી શારીરિક શક્તિ અવશ્ય મળવા લાગી. દા. સસાકીએ તે જોયું, અને કાધર દલીલ મોર્જને તે માટે ધન્યવાદ આપ્યા એપ્રિલની ૧૫મી સુધીમા તો તેનો શરીરતાપ તથા મદ્રેક કેપની ગણતરી સમસાધારણ થઈ ગયા. ધાનો એક પણ ઘટવા લાગ્યો. વીસમીએ તો જરા જેટલું પણ પડે ન રહ્યું અને પ્રથમવાર જ ટેકા સાથે તે પડાળીમાં બહાર નીકળી. પાંચ દિવસ પછી ઘા રુઝાવા લાગ્યો અને મહિનાની છેલ્લી તારીખે તેને ઇન્પિતાલમાંથી નજ આપવામાં આવી.

પહેલા ઉનાળે ખ્રિસ્તી યવાની તેણે તૈયારી કરવા માડી આ અરસામા અનેક ચડતીપડતી તેણે અનુભવી તેનો વિચાર બિડો હતો. જીવનભર લંગડા જ રહેવાનું છે, તેની તેને જાણ હતી. ભાવિ પતિ કોઈ દિવસ એને મળવા આવ્યો નહોતો, કોઈની ટેકરી પરના ઘરમા બેઠા બેઠા માળાપ અને ભાઈ જમા માર્યા ગયા હતા તેવા ચહેર પર દષ્ટિ ફોડાવવા અને વાચવા સિવાય અન્ય તેને કશું કરવાનું નહોતું તેના જ્ઞાનતત્ત્વો. નળળા પડી ગયા હતા, અને એકાએક થતા જરા જેટલા અવાજથી તે તુરત ગળે હાથ લગાડી દેતી. પગ હજી પીડા દેતો હતો, તે વારંવાર ત્યા ચાળતી, અને આશ્વાસન આપતી હોય તેમ ષંપાળતી.

દા. સસાકી અને રેડ કોસ હોસ્પિટલને સામાન્ય રીત-સમ પર આવતા જ મહિનાથી પણ વધારે સમય ગયો. શહેરમા વીજળિક બળ ન આવ્યું, ત્યા સુધી પાછલા વાતમા મૂકેલા જપાની લશ્કરી જનરેટરની સહાયથી તેમને ચલા-

વહું પડ્યું. ઓપરેશન મેળે, એકસ-રે મશીનો, દંત-ખુર-
શીઓ વગેરે વસ્તુઓ ખીજાં શહેરોમાંથી દાનરૂપે આવી.
જાપાનમાં સંસ્થા કરતાં દેખાવ મહત્વનો મનાય છે એટલે
રેલ કોસ ઇસ્પતાલમાં તેનાં બધાં સાધનો આવી ગયાં તે
અગાઉ ડાયરેક્ટરોએ ખીણી ઇટનું નવું મકાન બાંધ્યું. આમ
ઇસ્પતાલનું મકાન હિરોશિમામાં સુંદરમાં સુંદર થઈ ગયું.
પ્રથમ ચાર મહિનામાં દા. સસાકી સ્ટાફ પર એકલા જ
સર્જન હતા, એટલે મકાન છોડી તે ભાગ્યે જ જઈ શકતા.
ધીરેધીરે તેમણે પોતાના જીવનમાં રસ લેવા માંડ્યો. માર્ચમાં
તેમણે લગ્ન કર્યા. શુભાવેલું કેટલુંક વજન તેમણે પાછું
મેળવ્યું. પણ જૂન તો જરોખર ન જ હોય. જોખમ પડ્યો
તે અગાઉ તે ભાતના ચાર ગોળા એક જ ટકે આપટી જતા,
પરંતુ હવે તો બેથી જ પેટ ભરાઈ જતું. આખો દિવસ
તે ચાકેલા રહેતા. તે કહેતા: “પણ મારે એ બાલુવું જોઈએ
છે આખો સમાજ થાકી ગયેલો છે.”

જોખમ પડ્યા પછી એક વર્ષે મિસ સસાકી લંગડી
હતી; મિસિસ નાકામુરા નિરાધાર હતી; કાધર કલીનસોર્જને
ઇસ્પતાલમાં પાછા ફરવું પડ્યું; દા. સસાકી અગાઉ જેવું કામ
કરવા શક્તિમાન નહોતા રહ્યા: જેને ભેગી કરતાં માટે વર્ષો ગયાં
હતાં તેવી ત્રીસ ચોરડાવાળી ઇસ્પતાલ ડો. કુજી શુમાવી બેડા
હતા, અને તેના પુનઃ બાંધકામના સંજોગો નહોતા; મિ. ટેની-
મોટાનું દેવળ નાથ પામ્યું હતું, અને તેમનામાં પેલી અસાધા-
રણ પ્રાણશક્તિ હવે રહી નહોતી. હિરોશિમાના ભાગ્યવંત
એવાં આ જ માનવીઓના જીવન કદાપિ એકસરખાં નહિ
રહે. અણબોખના ઉપયોગ અને તેના અનુભવ વિશે તેમના

વિચારોમાં એકમતિ નહોતી. એક અનુભૂતિ તેમને સર્વસમાન હતી. વિમાનોના હુમલા પછી લાંઠનવાસીઓએ ખિલદૂધ પછી જે સમાજલાવના બતાવી હતી, તે તેમણે પણ અનુભવી. આ લયકેર આપત્તિનો સામનો કરવામાં તે અને તેમના સાથીઓ જે રીતે ઊભા રહ્યા, તેનો સહુને ગર્વ હતો. સંવત્સરી અગાઉ એક અમેરિકનને મિ. ટેનીમોટોએ લખેલા કાગળમાં આ લાગણી વ્યક્ત કરતા કેટલાક શબ્દો હતા: “પ્રથમ રાત્રીએ જ દેવું હૃદયવિદારક દૃશ્ય હતું! લગભગ મધ્ય-રાત્રીએ હું નદીકાંઠે ઊતર્યો. એટલા બધા ઘવાયલા માણસો જમીન પર પડ્યા હતા કે મારે ફૂલી ફૂલીને રસ્તો કાઢવો પડ્યો. ‘માફ કરજો,’ કહેતો હું આગળ વધ્યો, અને મારી પાસેના વાસણમાંથી સહુને પાણી આપવા માંડ્યું. લોકો શરીરનો ઉપરનો ભાગ ખીંચી જિંચે કરી માથું નમાવી આ પાણી મૂંગા મૂંગા પી જતા, બાકીનો ભાગ ઢાળી ઢઈ પ્યાલો આભાર સાથે પરત કરતા અને કહેતા: ‘હું મકાન નીચે દટાયેલી મારી બહેનને બચાવી ન શક્યો; કારણકે માની આંખ પર સખ્ત ઘા પડ્યો હતો, અને ધરને આગ લાગી હતી એટલે તેને બચાવીને દોડવાનું હતું. માંડમાંડ અમે નાકાં છીએ બુઝો તો: મેં મારું ઘર શુમાબ્યું, કુટુંબ શુમાબ્યું, અને જાતે સખ્ત ઘવાઈને અહીં આવ્યો છું. હવે જે ણાકી રહ્યું છે તે વતનને ચરણે આ ચુદ્ધ ખાને ભેટ ધરવાની છમ્મછા છે’ આમ તેમણે વચન આપ્યાં. સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ તેમ જ કરતાં. હું પણ ખૂબ થાક્યો હોવાથી તેમની વચ્ચે જ પડ્યો પણ ઊંઘ ન આવી શકી. જેમને મેં પાણી પાચું હતું, તેમાંના ઘણાં સ્ત્રીપુરુષોને બીજે દિવસે

મેં મરેલાં જ્ઞેયાં. પરન્તુ અન્તયર્ણીની વાત તો એ છે કે ખૂબ દુઃખ થતું હોવા છતાંય ધમાલમાં એક ચીસ સરખી પણ દોઢએ પાડી નહોતી. કશીય કાર્યાદ વગર દાંત લિડાવીને તેમણે મૂંગા મૂંગા મૃત્યુને આવકાર્યું. અને બધુંય વતન માટે!

“ હિરોશિમા યુનિવર્સિટીના સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાનના અધ્યાપક અને દેવળના મારા સાથી સભ્ય ડૉ. વાઈ. હિરૈવા ટોકિયો યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરતા પોતાના દીકરા સાથે બે માળવાળા મકાનમાં દટાઈ ગયા હતા. ઉપરના ભારે દબાણને કારણે બન્ને જણા તમ્બુ પણ ખસી શકે તેમ નહોતા, ત્યાં ઘરમાં આગ લાગી. દીકરાએ કહ્યું: ‘બાપુ! હેશ માટે કુરબાની કરો. અગર બીજું કશું થઈ શકે તેમ નથી. ચાલો, આપણે શહેનશાહને બન્જાઈ^{૧૧} ગાઈએ.’ બાપે દીકરાનું અનુકરણ કર્યું. ‘ટેનો-હૈકા, બન્જાઈ, બન્જાઈ, બન્જાઈ!’ પરિણામે, ડૉ હિરૈવા કહેતા હતા: ‘મહુ નવાઈની વાત છે, પણ ટેનોને મેં બન્જાઈ ગાયા ત્યારે મારું અંતર શાંત, સ્પષ્ટ અને ખૂબ પ્રસન્ન થઈ ગયું.’ પાછળથી છોકરો પ્રયત્ન કરીને બહાર આવ્યો, તેણે પિતાને પણ બહાર કાઢ્યા અને બન્ને બચી ગયા. આ દિવસના અનુભવનો વિચાર કરતા ડૉ. હિરૈવાએ પુનઃ કહ્યું: ‘આપણે જપાનીઓ હોવાથી ટેટલા નશીબદાર છીએ! શહેનશાહ માટે જાન કુરબાન કરવાનું નક્કી કર્યું’ ત્યારે પહેલી જ વાર આવો આનંદ મેં અનુભવ્યો.’

‘ હિરોશિમાની કન્યાશાળાની વિદ્યાર્થિની અને મારા સાથી સભ્યની દોકરી મિસ કાયોકો નોબુટોકી શહેનપણીઓ સાથે બુદ્ધમંદિરની ભારે વાડ આગળ આરામ લેતી હતી.

જોમળ પછ્યો કે આ વાડ તેમના પર તૂટી. આ ભારે વાડ નીચે હલનચલન પણ કઠણ હતું. તેમાં તડમાંથી ધુમાડો અંદર આવ્યો અને સહુને મૂંઝારો થવા લાગ્યો. 'એક છાકરીએ કીમી ગાયોનું રાષ્ટ્રગીત ઉપાડ્યું—સહુએ તેને ઝીલ્યું અને મોતને લેધ્યાં. તેમાંનું એકે તડ ભેઈ, અને બહાર નીકળવા ભારે પ્રયત્ન કર્યો. જ્યારે રેડ કોસ ઇસ્પતાલમાં એને લાવવામાં આવી ત્યારે સહુએ લેમાં થઈ રાષ્ટ્રગીત ગાયું ત્યાં સુધીનું સ્મરણ કરી તેણે બધાં કેવી રીતે મર્યા તે કહ્યું. સહુની વય હતી માત્ર તેર વર્ષની !

“ હિરોશિમાની પ્રજા વીરતાથી મરી—મોતાના ગભર માટે મરે છે તેમ માનીને ”

હિરોશિમાની પ્રજાની સારી એવી સંખ્યા જોમળના ઉપયોગના નીતિશાસ્ત્ર વિશે વત્તેજોણે અંશે બેધ્યાન હતી. આ વિશે વિચાર જ ન કરી શકે એટલી ગંધી લયલીત તે કદાચ થઈ હશે આ જોમળ કેવો હતો તે જાણવાની ચિંતા પણ બહુ જલ્દી ન કરી. મિસિસ નાકામુરાનો ખ્યાલ લાક્ષણિક હતો. પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે જવાબ વાળ્યો: “ અણજોમળ દિવાસળીની પેટીના માપનો છે. સૂર્ય કરતાં છ-હજાર ગણી તેમાં ગરમી હતી હવામાં તે ફાટ્યો. તેમાં થોડુંક રેડિયમ છે. તે કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તે તો હું નથી જાણતી, પરંતુ જ્યારે રેડિયમ બેથું મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે ફાટે છે. ” જોમળના ઉપયોગ વિશે તે કહે, “ લગાઈ હતી એટલે આપણે આશા રાખવી જ રહી. ” અને પછી જપાની સાપામાં બોલી: ત્રીકાટા ગા નઈ—તેસિવાય છટકો જ નહિ “કીટ, પણ મોં ખરાબ. ” હા કદાચ જોમળના ઉપયોગ વિશે પ્રધર

કલીનસોર્જને એક સાંજે આવી જ મતલબનું જર્મન ભાષામાં
કહ્યું: “આ વિશે કંઈ થઈ શકે તેમ નથી.”

છતાં ય હિરોશિમાના ઘણા નાગરિકોને અમેરિકનો
તરફનો ધિક્કાર ચાલુ રહ્યો કોઈ પણ રીતે તે ભૂંસાવાનું શક્ય
ન હોતું. દા. સસાકીએ એકવાર કહ્યું: “ટોકિયોમાં યુદ્ધ
શુનેગારો સામે કામ ચાલવાનું છે. પણ મને એમ થાય છે કે,
જોમાગે આ જોમ્મ વાપર્યો તેમની સામે કામ ચલાવી તેમને
ફાંસી ફેવી જોઈએ.”

પરદેશીઓ તરીકે જરા તટસ્થ દૃષ્ટિ ધારણ કરી શકે
તેવા કાધર કલીનસોર્જ અને ખીન્ડ જર્મન પાઠરીઓ હતા
તેઓ જોમ્મના નીતિશાસ્ત્રની વારંવાર ચર્ચા કરતા હુમલા-
વેળાએ બહાર નાગાત્સુકા ખાતે રહી ગયેલા કાધર સીમ્સે
રોમમાં પોપને મોકલેલા અહેવાલમાં લખ્યું: “અમારામાંના
કેટલાક જોમ્મને ઝેરી ગેસની કક્ષામાં મૂકે છે, અને તેથી નાગરિક
મળ પરના તેના ઉપયોગની વિરુદ્ધમાં છે. ખીન્ડ કેટલાક
એવો મત ધરાવે છે કે જાપાનમાં ખેલાતા સમગ્ર યુદ્ધમાં
શહેરીઓ અને લશ્કરીઓ વચ્ચે કશો ભેદ રહેતો નથી—અને
તેથી સર્વનાશ અટકાવવા, જાપાનને શરણે થવાની ચેતવણી
આપવા, રક્તપાત બંધ કરાવવા આ જ એક અસરકારક શક્તિ
હતી એ વાત તો સાચી છે કે સમગ્ર યુદ્ધનો સિદ્ધાંત
મજૂર રાખનારા શહેરીઓ સામેના યુદ્ધ વિશે ફરિયાદ
ન કરી શકે સાચી વાત તો એ છે કે આજના સ્વરૂપમાં,
કોઈ હેતુ સધાતો હોય તો પણ સમગ્ર યુદ્ધ ન્યાયી છે કે
કેમ તે જોવું જોઈએ ગમે તેવું શુભ થવાનું હોય તોપણ
તેનાથી અનેકગણાં અનિષ્ટ પરિણામો ઉપજાવનારું આધ્યા-

હિમક અને ભૌતિક પાપ આમાંથી પેદા નથી થતું ? આપણા નીતિકારો આનો સ્પષ્ટ જવાબ ક્યારે વાળશે ? ”

હિરેશિમા પરના હુમલાને દિવસે ત્યાં રહેલાં ખાળકોના મન પર આ ખળભળાટનો કેવી અસર થઈ છે તે કહેવું અશક્ય થઈ પડ્યું. વિનાશ પછીના મહિનાઓ તેમની સ્મરણસપાટીએ એક આનંદી સાહસ સ્વમા હતા. બોમ્બ પડ્યો તે વેળાએ દશ વર્ષનો તોશિયો નાકામુરા આ અનુભવ વિશે પાછળથી સુકતપણે અને ઉદ્દાસથી વાત કરી શકતો હતો. સંવત્સરીનાં ચોડાંક અઠવાડિયાં અગાઉ તેણે પોતાની શાળા માટે એક વાસ્તવિક નિબંધ લખ્યો: “ બોમ્બ પડ્યો તેના આગલા દિવસે હું તરવા ગયો હતો. સવારના હું ચણા ખાતો હતો. મેં ઝળકારો ભેળ્યો. ઊછળીને મારી નાની બહેનની પધારી તરફ હું ઝીંકાયો. અમે જ્યારે બચીને બહાર આવ્યાં ત્યારે દ્રામ જેટલે દૂર જ હું ભેઈ શકતો હતો. મારી બાએ અને મેં સામાન બાંધ્યો. દાઝેલાં અને લોંબીનીગળતાં પડોશીઓ આસપાસ દોડતાં હતાં. હટાયાસાને મને તેની સાથે નાશી જવાનું કહ્યું મેં જવાબ વાળ્યો કે મારી બાની રાહ ભેઈ છું અમે બગીચામાં ગયાં. ત્યાં વંદેજ આવ્યો. રાત્રે ગેસની ટાંકી ફાટી અને નદીમાં મેં તેનું પ્રતિબિંબ ભેળ્યું. એક રાત અમે બગીચામાં રહ્યાં. બીજે દિવસે હું ટૅકા પુલ આગળ ગયો, ત્યાં કીકુકી અને મુરાકામી નામની બે બહેનપણીઓને હું મળ્યો. એ બંને તેમની બાની રાહ ભેલી હતી પરંતુ કીકુકીની બાને ઇજા થઈ હતી અને મુરાકામીની મા તો ગિયારી મૃત્યુ પામી હતી. ”

ઠલીનસોર્જને એક સાંજે આવી જ મતલબનું જર્મન ભાષામાં
કહ્યું: “આ વિશે કંઈ યઈ શકે તેમ નથી.”

છતાં ય હિરોશિમાના ઘણા નાગરિકોને અમેરિકનો
તરફનો ધિક્કાર ચાલુ રહ્યો કોઈ પણ રીતે તે બૂંસાવાનું શક્ય
ન હોતું. દા. સસાકીએ એકવાર કહ્યું: “ટોકિયોમાં યુદ્ધ
શુનેગારો સામે કામ ચાલવાનું છે. પણ મને એમ થાય છે કે,
જેમણે આ જોખમ વાપર્યો તેમની સામે કામ ચલાવી તેમને
ફાંસી દેવી જોઈએ.”

પરદેશીઓ તરીકે જરા તટસ્થ હાથે ધારણ કરી શકે
તેવા કાધર ઠલીનસોર્જ અને બીજા જર્મન પાદરીઓ હતા.
તેઓ જોખમના નીતિચાત્રની વારંવાર ચર્ચા કરતા હુમલા-
વેળાએ બહાર નાગાત્સુકા ખાતે રહી ગયેલા કાધર સ્ત્રીઓ
રોમમાં પોપને મોકલેલા અહેવાલમાં લખ્યું: “અમારામાંના
કેટલાક જોખમને ઝેરી ગેસની કક્ષામાં મૂકે છે, અને તેથી નાગરિક
પ્રજા પરના તેના ઉપયોગની વિરુદ્ધમાં છે. બીજા કેટલાક
એવો મત ધરાવે છે કે જાપાનમાં જોલાતા સમગ્ર યુદ્ધમાં
શહેરીઓ અને લશ્કરીઓ વચ્ચે કશો ભેદ રહેતો નથી—અને
તેથી સર્વનાથ અટકાવવા, જાપાનને શરણે થવાની ચેતવણી
આપવા, રક્તપાત બંધ કરાવવા આજ એક અસરકારક શક્તિ
હતી એ વાત તો સાચી છે કે સમગ્ર યુદ્ધનો સિદ્ધાંત
મજૂર રાખનારા શહેરીઓ સામેના યુદ્ધ વિશે ફરિયાદ
ન કરી શકે સાચી વાત તો એ છે કે આજના સ્વરૂપમાં,
કોઈ હેતુ સધાતો હોય તો પણ સમગ્ર યુદ્ધ ન્યાયી છે કે
કેમ તે જોવું જોઈએ અને તેવું શુભ થવાનું હોય તોપણ
તેનાથી અનેકગણાં અનિષ્ટ પરિણામો ઉપજાવનારું આધ્યા-

ત્રિક અને ભૌતિક પાપ આમાંથી પેદા નથી થતું ? આપણા નીતિકારો આનો સ્પષ્ટ જવાબ ક્યારે વાળશે ? ”

હિરોશિમા પરના હુમલાને દિવસે ત્યાં રહેલાં બાળકોના મન પર આ બાળલગ્નાટની ઢેવી અસર થઈ છે તે કહેવું અશક્ય થઈ પડશે. વિનાશ પછીના મહિનાઓ તેમની સ્મરણસપાટીએ એક આનંદી સાહસ સુમા હતા. બોમ્બ પડ્યો તે વેળાએ દશ વર્ષનેા તોશિયો નાકામુરા આ અનુભવ વિશે પાછળથી મુક્તાપણે અને ઉદ્ઘાસથી વાત કરી શકતો હતો. સંવત્સરીનાં થોડાંક અઠવાડિયાં અગાઉ તેણે પોતાની શાળા માટે એક વાસ્તવિક નિબંધ લખ્યો: “ બોમ્બ પડ્યો તેના આગલા દિવસે હું તરવા ગયો હતો. સવારના હું ચણા ખાતો હતો. મેં બજારો જોયો. બિછળીને મારી નાની બહેનની પધારી તરફ હું ઝીંકાયો. અમે જ્યારે બચીને બહાર આવ્યાં ત્યારે ટ્રામ જેટલે દૂર જ હું જોઈ શકતો હતો. મારી બાએ અને મેં સામાન બાંધ્યો. દાઝેલાં અને લોહીનીગળતાં પડાશીઓ આસપાસ ફોડતાં હતાં. હટાયા-સાને મને તેની સાથે નાથી જવાનું કહ્યું. મેં જવાબ વાળ્યો કે મારી બાની રાહ જોઈ છું અને બગીચામાં ગયાં. ત્યાં વંટોળ આવ્યો. રાત્રે ગેસની ટાંકી ફાટી અને નદીમાં મેં તેનું પ્રતિબિંબ જોયું. એક રાત અમે બગીચામાં રહ્યાં. બીજે દિવસે હું ટૅંકા પુલ આગળ ગયો, ત્યાં કીકુકી અને મુરાકામી નામની બે બહેનપણીઓને હું મળ્યો. એ બન્ને તેમની બાની રાહ જોતી હતી. પરંતુ કીકુકીની બાને ઈબ્બ થઈ હતી અને મુરાકામીની મા તો બિચારી મૃત્યુ પામી હતી. ”

નોંધ

- ૧ પાને ૬ પર વાસરમેનની કસોટી : દરદીન લાહી આપતુ પડ તેને માટે અનુકૂળ લોહીની કસોટી-શોધકના નામ પરથી.
- ૨ પાને ૭ પર બી-રફ : બોમ્બર વિમાનની એક જાત.
- ૩ પાને ૭ પર બી-સાન : 'સાન' એ જપાનીમાં આદરે વ્યક્ત કરવા માટેનો શબ્દ છે. બી-રફ વિમાની હુમલાનો ભય કેટલો વ્યાપક અને પ્રબળ હતો તે આટલી નાનકડી વાત પરથી જણાયો.
- ૪ પાને ૧૨ પર રાડાર : રેડિયો લોકેશન-વિદ્યુતનાં મોર્મનાં પ્રતિ-ધોષથી આગળ આવતાં હવાઈ જહાજોની ખબર આપતી ભેગવાઈ.
- ૫ પાને ૧૫ પર આગ-ચેરી : ફાયર. લેઈન્સ-હવાઈ હુમલામાં બોમ્બ પડનાં આગ લાગે ત્યારે એને સ્થગિત કરવા માટેની એક શક્તિ.
- ૬ પાને ૧૮, ૫૨ ડાયાથર્મી : વીજળાથી શેક આપવાની 'રીત'.
- ૭ પાને ૩૩ પર મોસોટોવ-ફૂલછાખ : એક જાતનો રશિયન બોમ્બ જે ફૂટતાં તેમાંથી અનેક આગિયા બોમ્બ વરસતા.
- ૮ પાને ૪૭ પર કિમીનો : જપાનનું એક લાક્ષણિક અંગરખું.
- ૯ પાને ૧૧૪ પર પ્લાસ્મા : થીજવેલું વિશુદ્ધ લોહી ધા વામતાં લોહી વધી જાય ત્યારે લોહીનો જથ્થો ભરપૂર ગળવા આપાય છે.
- ૧૦ પાને ૧૧૬ પર એનેસ્થેટિક : વાહકપસમયે સંવેદનને જડ બનાવતી દવા.
- ૧૧ પાને ૧૨૮ પર બેન્ઝાઈ : જપાની ગ્રાફ્ટસ્ટ્ર.